

Claus Lindstrøm og Inga Lindstrøm

Gamle Lærdalsøyri

Plan for vern, vedlikehold og forvaltning

Del 1

Lærdal kommune 2005

Claus Lindstrøm
Inga Lindstrøm

Gamle Lærdalsøyri

Plan for vern, vedlikehold og forvaltning
Del 1

Lærdal kommune 2005

Innhold

Innledning	3	Utført bevaringsarbeid	26
Bakgrunn	3	Grunnlaget	26
Målsetting	3	Organisering	27
Disposisjon	3	Faglig antikvarisk styring	27
Informasjon	4	Finansiering	28
Lokalisering	4	Dokumentasjon	28
Beskrivelse	4	Faglig ledelse	30
Historie	5	Planlegging	30
Natur og landskap	9	Bygningsarbeider	31
Bygningsstrukturen	10	Utemiljø	33
Bygningene	14	Spesielle prosjekter	34
		Formidling	37
Vernestatus og verdier	17	Fremtidig vern og vedlikehold	38
Vernestatus	17	Vern	38
Nasjonal verdi	18	Bygningsarbeider	39
Historiske verdier	18	Utemiljø	40
Antikvariske verdier	18	Bruk	42
Arkitekturhistoriske verdier	20	Formidling	43
Opplevelsesverdier	20		
Bruksverdier	21	Noter	44
		Litteratur	44

Innledning

Bakgrunn

Bevaringsarbeidet på Lærdalsøyri startet etter at revidert reguleringsplan ble stadfestet i 1970. Integret i planen var to verneområder.

Organisering og planlegging av bevaringsarbeidet har siden 1970 vært ledet av et *arbeidsutvalg* utgått fra huseiere bosatt i områdene.¹ Arkitekt Claus Lindstrøm har vært faglig leder for Arbeidsutvalget. Arbeidet har vært basert på frivillighet. Graden av aktivitet i områdene har ofte vært bestemt av størrelsen på de årlige bevilgningene og den støtte huseierne dermed kunne oppnå. Lærdal kommune har nå tatt initiativ til å få utarbeidet en *forvaltningsplan* for områdene, et tiltak som støttes av Sogn og Fjordane Fylkeskommune. Faglig leder ser dette som en anledning til å formidle erfaringer til videreføring av vernearbeidet.

Målsetting

Planen er et redskap for å sikre vern og vedlikehold av gamle Lærdalsøyri slik at de verdier som området representerer kan føres videre til nye generasjoner. Planen gir den historiske bakgrunn, beskriver områdets kvaliteter og presiserer hvilke verdier som skal bevares. Den skal formidle erfaringer fra utført bevaringsarbeid og foreslå forvaltningsmessige og administrative tiltak som bør settes i verk eller bekrefte/styrkes. Planen skal være en hjelp til oppfølging av de allerede gjeldende lover, vedtekter og antikvariske føringer og være et grunnlag for fremtidig revidering av reguleringsplanen.

Disposisjon

Hoveddisponeringen er lagt nær opp til den gjeldende mal for utarbeidelse av forvaltningsplan for andre kulturminner/naturminner.² Først kommer en ren faktainformasjon og her inngår en stedsanalyse. Deretter en gjennomgåelse av den status og de verdier områdene representerer, og en informasjon om det bevaringsarbeid som til nå har vært utført. Til slutt tar den for seg fremtidig vern og vedlikehold og fremmer forslag basert på erfaringer fra bevaringsarbeidet hittil.

Informasjon

Lokalisering

Lærdalsøyri ligger innerst i Sognefjorden (61°6' nord og 7°28' øst), i Lærdal kommune, Sogn og Fjordane fylke.

Beskrivelse

De to verneområdene, Verneområde I og Verneområde II, ligger i sentrum av Lærdalsøyri – ett på hver side av den nye sentrumsaksen nord/syd. Tilsammen utgjør områdene det gamle *strandstedet* som vokste fram omkring markedsplassen fra 1500-tallet. I dag omfatter områdene i alt 160 bygninger, hvorav 155 er trebygninger. Hovedtyngden har fått sitt nåværende utseende på 1800-tallet, men en rekke sjøhus og bolighus har en eldre utviklingshistorie. Bygningene er oppført som sjøhus, pakkboder, uthus, kramboder og boliger. Sjøhus og pakkboder ligger i den gamle sjølinjen. Kramboder og bolighus ligger på begge sider av Øyragata som går gjennom verneområdene. Gateløpet er ikke endret i nyere tid. De fleste av bygningene er på 1½ eller 2 etasjer.

Lærdalsøyri 2005.
Det gamle strandstedet markert med gult.

«Lærdalsøren sett fra sjøen, 1836»
(J.L. Losing)

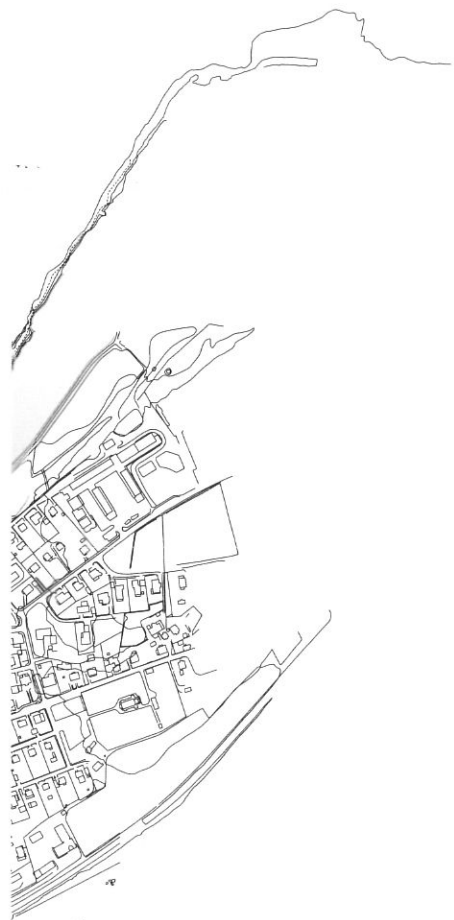

Historie

Marknad og ferdsel Lokalisering ved fjorden, for enden av et dalføre, var typisk for strandstedene. Fra langt tilbake hadde bøndene sin allmenning her nede, hvor sjøhus etter hvert grodde fram. Herfra hadde det lenge gått drifteveg opp gjennom dalen. For Lærdalsøyri hadde det særlig betydning at ferdselsveien mellom Vest og Øst-Norge alltid hadde gått gjennom dalføret. Her ble tidlig et knutepunkt for ferdselen på sjø og land, og et naturlig sted for varebytte mellom kystfolket i vest, «havfolket», og bøndene fra flere dalfører i øst, «aovalendingane». Marknads plass på Lærdalsøyri kjenner en alt fra 1500-tallet. I 1596 kom myndighetene med påbud om den årlige markedens varighet. Med ferdsel gjennom dalen, kom etableringen av skystasjoner, og i 1648 kom det første gjestgiveri.

Bosetning Bøndene som eide de første naust og pakkboder bygde disse ut for innkvartering under markeden, trolig allerede på 1700-tallet. Husmenn og strandsittere som livnærte seg vesentlig av fiske, kan ha forekommet nede på Øyri (Lærdalsøyri) på denne tiden. Likeledes skyss-skaffere. Disse yrkesgruppene har stått for den første permanente bosetning nede på Lærdalsøyri. Ved folketellingen i 1801 var det 23 bebodde hus på hele Lærdalsøyri, inkludert husmannsplassene i utkanten av tettstedet. Det er først på 1800-tallet at utviklingen og bosetningen skyter fart. Grunnlaget var utviklingen i jordbruksnæringen, handel og samferdsel. I tiden fra 1801 til 1835 steg folketallet fra 109 til 411. I denne perioden skjer det en økning i husdyrhold og jorddyrking på Øyri og antallet husmenn med jord øker.

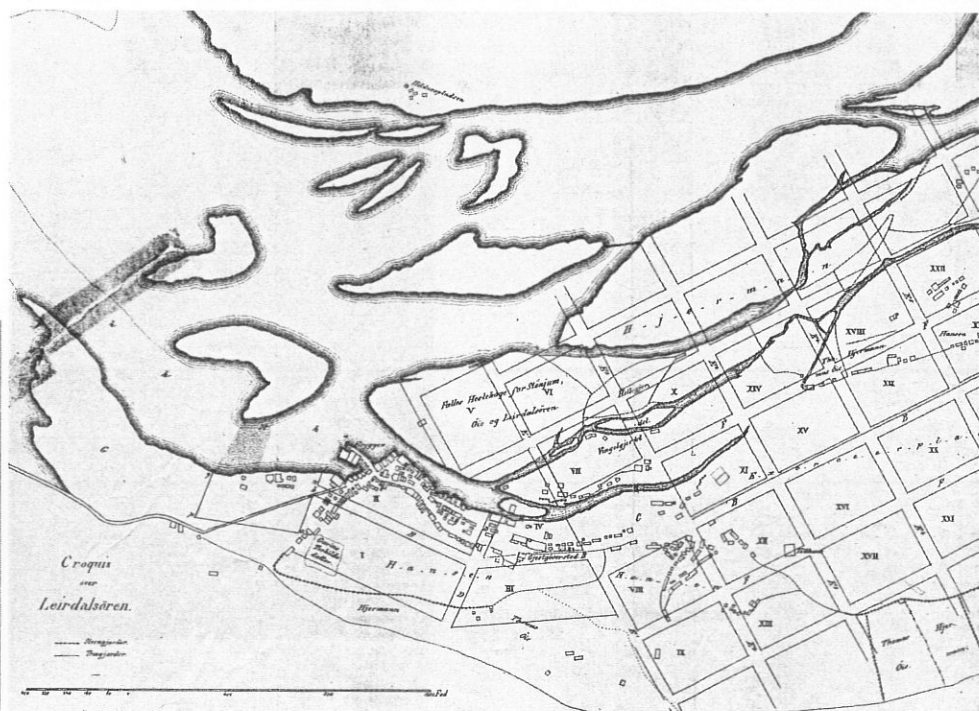
Lærdalsøyri vokser Det er mellom 1835 og 1865 at strandstedet har sin største vekst. Utviklingen av samferdsel regnes for den viktigste årsaken til veksten på Lærdalsøyri i disse årene. Fra 1840 startet store vegprosjekter som Filefjellsvegen og Hemse-dalsvegen. Det gjaldt også omlegging av vegen nede i Lærdal, bl.a. vegen fra Lærdalsøyri til Raudbergbukten. Disse prosjektene og deres ringvirkninger skapte arbeidsplasser og livlig handelsvirksomhet: omkring 1850 var det 5 fastboende handelsmenn som handlet rundt torget på Lærdalsøyri. Her var blitt et handelssentrum for Indre Sogn, Valdres og Hemsedal. Av folketellingen ser vi at mange ulike håndverksfag er representert på Øyri i denne tiden. Tilflyttingen økte, både fra bygden selv og fra Indre Sogn generelt. I 1865 var folketallet kommet opp i 782.

Reguleringsplan,
ca. 1850

«Byen Lærdalsøren ved Sognefjorden»,
stikk ca. 1880

Bystatus? Allerede i 1839 forelå det forslag i Stortinget om å gi Lærdalsøyri bystatus. I 1850 kom saken opp for Stortinget igjen, denne gangen etter initiativ fra Departementet. I mellomtiden var det etablert mange viktige tiltak og offentlige tjenester som tettstedet var alene om i distriktet. I 1843 ble det etablert apotek og i 1846 poståpneri. Noen år tidligere, i 1838, hadde stedet fått fast skole. Bygningsloven ble gjort gjeldende fra 1848. Bebyggelsen fikk rodeinndeling og med den nye brannloven fikk Lærdalsøyri eget brannreglement fra 1858. Samme året spørsmålet om bystatus kom opp igjen, forelå det også en reguleringsplan. Stedet var vokst til det klart største tettstedet i amtet.

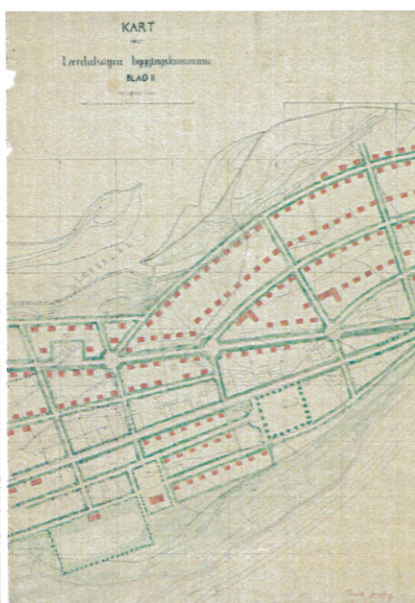
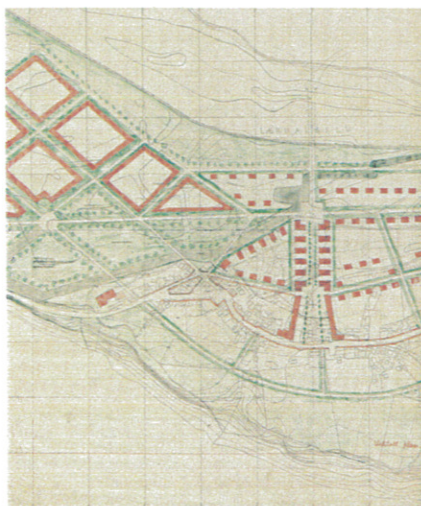
Lærdalsøyri fikk likevel ikke bystatus, og den sterke vekstperioden tok brått slutt. Lærdalsmarknaden ble avviklet i 1876. På samme tid ble den gamle ekserserplassen nedlagt og plassen ble brukt til den årlige hestemarknaden.

Folketallet, som nådde toppen rundt 1865, sank jevnt utover i århundret. Årsaken var bl.a. at den sterke sysselsettingen som fulgte med de store veganlegg – og de ringvirkninger den hadde – falt vekk. I stedet fikk man en periode med utflytting. Utvandringen til Amerika fra Lærdal toppet seg nettopp i 1850- og 1860-årene.

Ny tid Mot slutten av 1800-tallet fikk imidlertid strandstedet et nytt oppsving, som følge av bedre kommunikasjoner. Ferdsele gjennom Lærdal økte. I tillegg til den store forbedringen som hadde skjedd med vegene, fikk Lærdalsøyri fra 1858 dampbåtforbindelse til Bergen. Samme året fikk stedet telegrafstasjon. Turisttrafikken førte med seg ny satsing på hoteldrift i tettstedet. Sportsfisket etter laks i Lærdalselven gav årvisse besøk av utlendinger. Det styrket også hotellnæringen og gav sesongarbeid for mange. Skysstrafikken gav også sysselsetting til mange «vognmenn», med ringvirkninger til flere håndverk. I 1910 kom den første bilruten fra Øyri og østover – og den gamle skyssstrafikken med hest og vogn opphørte etter hvert. I mellomkrigstiden var det liten utvikling på Lærdalsøyri og dårlige kår for mange.

Reguleringsarbeid Fram til slutten av den andre verdenskrigen hadde det gamle strandstedet ennå sine viktigste kjennetegn intakt: bebyggelsens kontakt med sjøen, deltaet med våtmark og beitemark, og den gamle selvgrodde gate- og bygningsstrukturen med sin homogene trehusbebyggelse.

Under krigen ble det arbeidet med en reguleringsplan, for å kunne møte den utvikling en regnet med ville komme i etterkrigstiden. Allerede i 1940 forelå det forslag til et nytt sentrum langs en hovedakse nord/syd. I syd avsluttes aksen mot telegrafbygningen, i nord krysset den en planlagt ny riksveg over Grandane før den gikk i bro over elven og mot tunnel til Årdal. Denne planen ble stadfestet i 1946 og åpnet bl.a. for ny boligbygging på Øyri øst for det gamle strandstedet. Her skjedde også en utbygging utover i 1950-årene, på den gamle ekserserplassen. Dermed ble strandstedet i stor grad skånet for den sanering og uheldige nybygging som ble skjebnen for mange eldre tettsteder i landet på den tid.

Reguleringsplan 1940
(arkitekt Johan Lindstrøm)

Tidlig i 1960-årene ble det så klart at løsningen av særlig to forhold ville få vesentlig betydning for reguleringsarbeidet og utviklingen av Lærdalsøyri: Kommunen ønsket industri til Lærdal og ønsket å legge til rette tomter, både for industri og for det nye administrasjons- og forretnings-senteret. Utover i 1970-årene ble planene realisert ved at tunnelmasser fra kraftverks-utbygningen ble brukt til fyllmasser på Grandane. Videre krevet utviklingen at en måtte finne en ny trasé for riksvegen. Det var lett å se at slike inngrep – og løsningene av dem – radikalt ville kunne endre strandstedets karakter. Mulighetene for at denne med sine ennå historiefortellende verdier og sine trivsels- og miljøkvaliteter ville overleve, var avhengig av initiativ og bevisstgjøring.

Luftfoto 1966 (Widerøe). Ny riksvegtrasé inn over Grandane fra vest er påbegynt. Den ble senere flyttet sydover, under fjellfoten. Den nye sentrumsaksen (midt på bildet) er under opparbeiding.

Verneområdene avgrensing i den stadfestede reguleringsplan av 1970 (arkitektene Jon og Claus Lindstrøm)

Tidlig vernearbeid

Med hjemmel i den nye «Lov om bygnings-fredning» av 3. des. 1920 ble 2 bygninger nede på gamle Lærdalsøyri fredet i 1920-årene. I slutten av mellomkrigstiden – og under den andre verdenskrigen – var det bare små endringer i de gamle bygningsmiljøene. I 1950-årene ble det revet et par hus og foretatt en del uheldige moderniseringer. Dette resulterte i et skriv fra Riksantikvaren til Lærdal kommune i 1955 hvor betydningen av at den verdifulle arkitekturen på tettstedet ble bevart pietetsfullt ble understreket.³ Riksantikvaren foreslo at kommunestyret valgte en komité som i samarbeid med huseiere fremmet bevaringstanken. Komiteen ble bedt om å søke kontakt med fagkyndig hjelp på det antikvariske felt. Komiteen ble valgt, men kom aldri i arbeid.

I 1960 ble saken diskutert i møte mellom ordfører, bygningsråd og reguleringsarkitektene. Det ble da vedtatt at inntil revidert reguleringsplan m/vedtekter forelå, måtte problemet løses i hvert enkelt tilfelle med faglig hjelp fra reguleringsarkitektene. I praksis viste dette seg vanskelig fordi hjelpen først ble koblet inn etter at huseierne hadde sendt sine egne løsninger til bygningsrådet, og konflikter oppsto.

I midten av 1960-årene da revisjonen av reguleringsplanen var kommet i gang, åpnet den nye bygningsloven for regulering av *spesialområder for bevaring* i planen. I samsvar med bygningsloven av 1965, § 25 nr. 6, ble det i den reviderte reguleringsplanen av 1970 innregulert 2 slike områder, som til sammen omfattet det gamle strandstedet. Lærdalsøyri ble dermed et tidlig eksempel på «Integrated conservation».

Nye vernetanker

Nettopp på denne tiden er det at nye tanker slår gjennom internasjonalt i vernearbeidet. *Venezia-charteret* som ble vedtatt i 1964 åpner for miljøbevaring: et vern av hele områder, ikke bare enkeltbygninger. Disse tankene kom til å prege vernearbeidet i 1970-årene. I 1965 ble institusjonen ICOMOS (International Council on

Monuments and Sites) dannet, et rådgivende organ for UNESCO. Det tar opp de samme tankene og «sites» defineres der som miljø/omgivelser.

I det Europeiske Arkitekturvernåret 1975, som var initiert av Europarådet, fikk vi *Amsterdam-erklæringen* som legger hovedvekten på den arkitektoniske arv og landenes forpliktelser overfor denne. Igjen er det presisert at det ikke bare dreier seg om enkeltbygninger, men om hele byområder og landsbyer av historisk og kulturell interesse. Vernearbeidet skal bli en faktor i by- og områdeplanleggingen. Vern blir en integrert del av planleggingen (Integrated conservation), og bygningsarven en trivselskappende faktor i lokalsamfunnet.

I denne nye internasjonale tenkningen omkring organisering og innholdet i kulturminnevernet, var det flere viktige prinsipper som ble slått fast: I Venezia-charteret er det prinsippet om bevaring «in situ» (unngå flytting av monumenter/bygninger) og krav til dokumentasjon. I ICOMOS artikler settes blant annet søkelys på bruken av lokale tradisjonelle materialer fremfor moderne, et syn som også peker mot bevaring av selve håndverket. Kravet om integrert bevaring fra 1970-årene (Amsterdam-erklæringen) måtte medføre større vekt på det sosiale aspekt ved miljøbevaringen, det sosiale ansvar. Vernearbeidet kan ikke skje uten opinionens støtte. Sosiale mønstre må ikke oppløses under rehabilitering.

Natur og landskap

Klima Lærdal har vært regnet som det tørreste sted på Vestlandet. Normal årsmengde av nedbør er bare 410 mm. Snødybden er sjelden målt til mer enn 30 cm.

Om sommeren vil en midt på dagen i Lærdal kunne regne med et gjennomsnitt på over 20°C med maksimumstemperatur på 30°C. Vinterhalvåret kan ha store temperaturvariasjoner. I januar er det målt sprang fra et par varmegrader til -20°C. Før hendte det ofte at Lærdalsfjorden frøs til, og bare skipsfarten kunne holde fjorden åpen i isen.

Vinden på Øyri kan være hard. Særlig gjelder dette «austavinden». Det var vanlig før å finne mange små hull i vindusglass i hus langs Øyragata etter småstein og grus som var blåst inn med vinden. På fjorden var det farlig å komme ut for kastevindene ned mellom fjellene.

Statistikken viser at det i vintermånedene er 3 ganger så mange overskyete dager som det er skyfrie. Mellom 15. september og 1. april er det ikke sol på Lærdalsøyri.

Landskapet For 10 000 år siden rakk brearmen fra innlandsisen ned til fjorden. Grusmassene den la igjen ble gjennomskåret av elven. Lærdalsøyri som flere andre strandsteder ligger på en øyr, en grunne, dannet over lang tid av sand og grus som elven har ført med seg og lagt igjen i elveosen. Nede på Øyri har elven gravet i yttersvingene mot nord og lagt igjen materiale i innersvingen mot syd. Den store brede flaten som er dannet mellom fjellene er ½ km bred ved utløpet i fjorden. Her nede er det ingen variasjoner i flaten, som går nesten uten overgang over i de bratte fjellsidene. Slik er det også flere km oppover i dalen, til en møter terrassene (morenene) ved fjellfoten på begge sider. Her finner en spor etter tidligere øyr-dannelser og en høyere havvannstand.

Opprinnelig var det dårlige betingelser for naturlig vegetasjon på Øyri. Store områder ble oversvømmet ved høyvann, og det lå dyrket mark på begge sider av tettstedet. Lærdalsøyri var tidligere eid av noen få store gårder. Disse hadde beitemarker på *grandene*, sandbankene mot elven i nord («Grandane»). Mindre jordstykker, «linjer», ble dyrket av folk bosatt på strandstedet.

Vegetasjon som busker og trær, var plantet nær bebyggelsen og vokste på kirkegården, i hotellhagen og i private hager. Det var bare i fjellsidene at vegetasjonen vokste

14/348 Sogn - Lærdalsøra.

Landskapet og bebyggelsen i mellomkrigstiden.
Gamle Lærdalsøyri t.v. FOTO: NORMANN

naturlig. Opphør av beite, elfveforbygning og masseoppfylling på grandene gav nye vilkår for vegetasjonen.

Områdene på Grandane nord for bebyggelsen er i dag regulert og tatt i bruk til annet formål. På sydsiden av bebyggelsen er større arealer regulert til jordbruk og dyrkes fortsatt. Det er fortsatt lite vegetasjon på den store flaten nede på Lærdalsøyri og dette står i dag i stor kontrast til fjellsidene, der det med årene er vokst til med skog fra fjellfoten og helt opp til synsranden.

Om elven nede på Øyri hadde et hovedløp, kunne en likevel aldri være trygg ved flom for i tiden. Da hendte det at den fant flere utløp i fjorden. Langt tilbake hadde en gren av elven funnet seg et leie opp mot fjellfoten i syd. De voldsomme flommene var typisk for vassdrag uten regulerende sjøer slik en fant i andre dalfører. Opp gjennom tidene hadde elven ødelagt mange gårder og revet med seg mange broer Etter storflommen på slutten av 1800-tallet ble det satt i gang elfveforebygningsarbeider langt oppover i dalen. Nede på Lærdalsøyri ble elfveforebygningen – nesten 1 km i lengde – den gang redningen for bebyggelsen. I vår tid har kraftutbyggingen virket regulerende på vannmassene og derved gjort endelig slutt på flomfaren.

Bygningsstrukturen

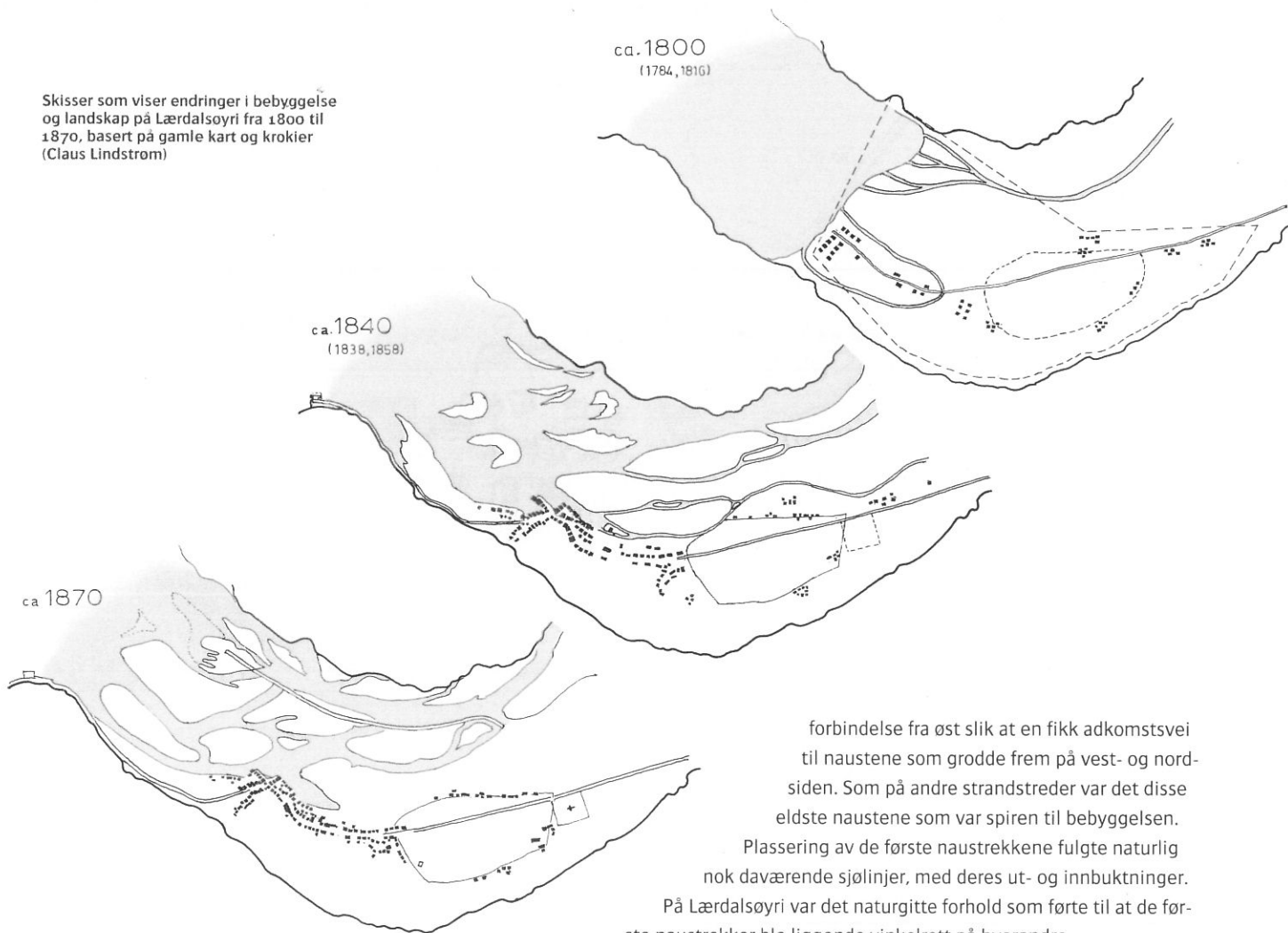
Naturgitte forutsetninger Den minst utsatte og tryggeste del av Øyri lå i syd, lengst fra elvens hovedutløp. Trolig har en sandbanke her i retnings øst-vest hatt en mer stabil posisjon i deltaet og lå noe hevet i forhold til områdene rundt. Denne sandbanken gikk som en tange ut til sjøkanten i vest. Den må ha hatt en mulighet for landverts

Skisser som viser endringer i bebyggelse og landskap på Lærdalsøyri fra 1800 til 1870, basert på gamle kart og krokier (Claus Lindstrøm)

ca. 1800
(1784, 1816)

ca. 1840
(1838, 1858)

ca 1870

forbindelse fra øst slik at en fikk adkomstvei til naustene som grodde frem på vest- og nord-siden. Som på andre strandstreder var det disse eldste naustene som var spiren til bebyggelsen.

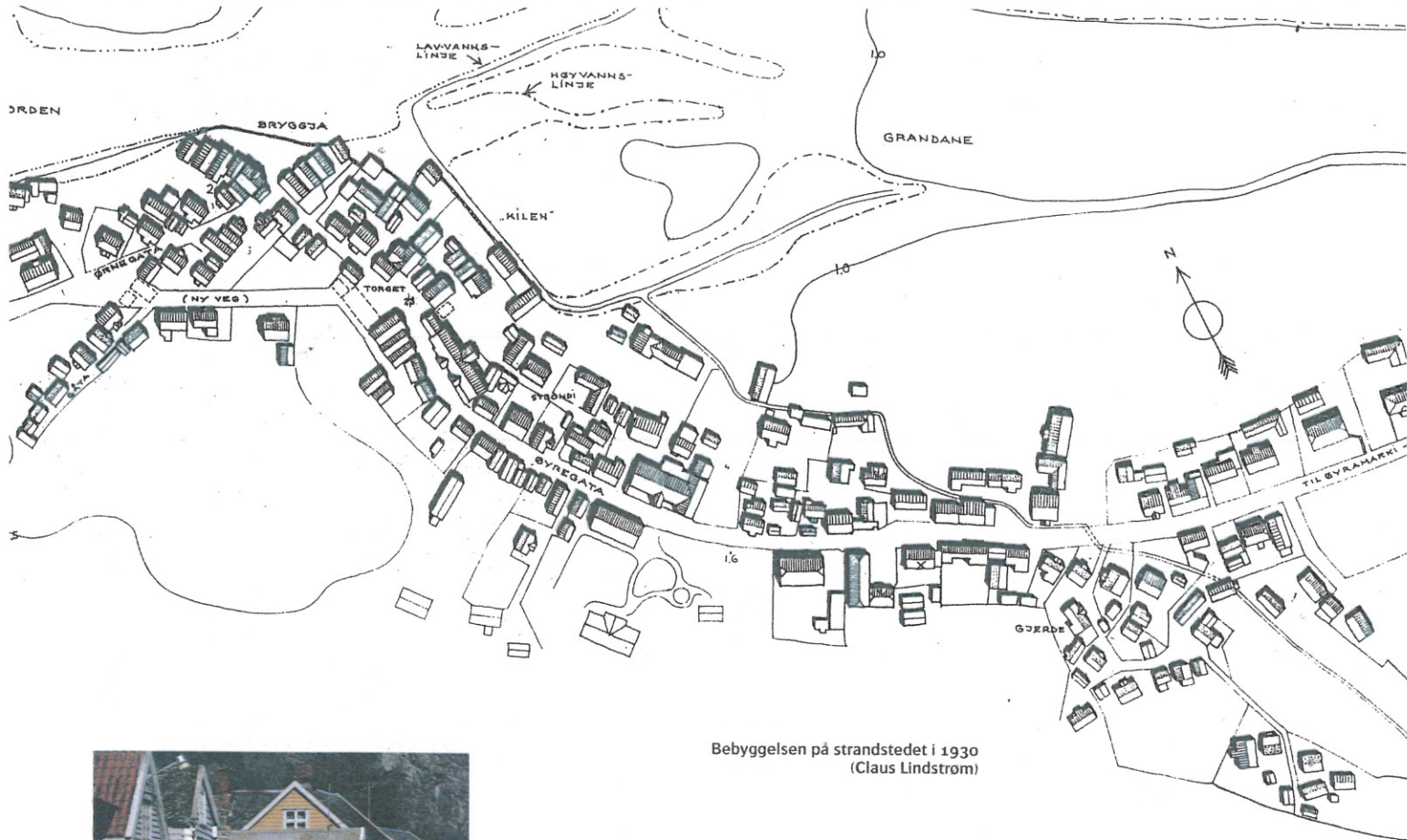
Plassering av de første naustrekkene fulgte naturlig nok daværende sjølinjer, med deres ut- og innbuktninger.

På Lærdalsøyri var det naturgitte forhold som førte til at de første naustrekker ble liggende vinkelrett på hverandre.

Det var bøndene i Lærdal som oppførte og eide naustene og grunnen de sto på. Fra gammelt av var det en allmenning her ute ved fjorden, og bøndene hadde rett til å sette opp naust og rom for lagring av varer som de ventet på å få fraktet ut av bygden. Vegen ut til denne første bebyggelsen gikk naturlig nok langs naustrekkene, på baksiden av disse.

Bygningsstrukturen i Verneområde I

Med årene endret landskapet seg rundt sandbanken med naustrekkene. En fikk ny oppdemming og heving av grandene omkring, og sjøen trakk seg tilbake. Nye naust vokste frem ved de nye sjølinjene, og de gamle nausttomtene bak fikk annen bruk. Denne oppfatningen av hvordan utviklingen kan ha skjedd, blir bekreftet på flere måter: Eiendommene der de første naustrekkene må ha ligget, og som i dag er bebygd med bolighus, kramboder og ombygde sjøhus, har i følge panteregisteret og takstprotokoller tilhørt gardene i bygden. Folk som bodde her for et par generasjoner siden kjente også til den nå nedlagte vegen som hadde gått på baksiden av disse eiendommene. På nordsiden av bebyggelsen, hvor sjøen hadde gått mer enn en kilometer østover fra den nåværende «Bryggja» (Løytnantsbryggja), ble det lenge liggende igjen en «roarslei», en smal kanal man kunne ro inn. Den lå tett opp til naustene som lå her, noen av dem ligger der enda. Lengst i øst der det nye sentrum på Lærdalsøyri ligger i dag ble det ved gravingsarbeider i 1960-årene funnet rester av en trebrygge/fortøyningssskar. Gamle kart utarbeidet av militærvesenet, kanalvesenet og veivesenet bekrefter også en slik utvikling.⁴

Bebyggelsen på strandstedet i 1930
(Claus Lindstrøm)

Bygningsstrukturen i Verneområde I (øverst)
og Verneområde II (nederst)

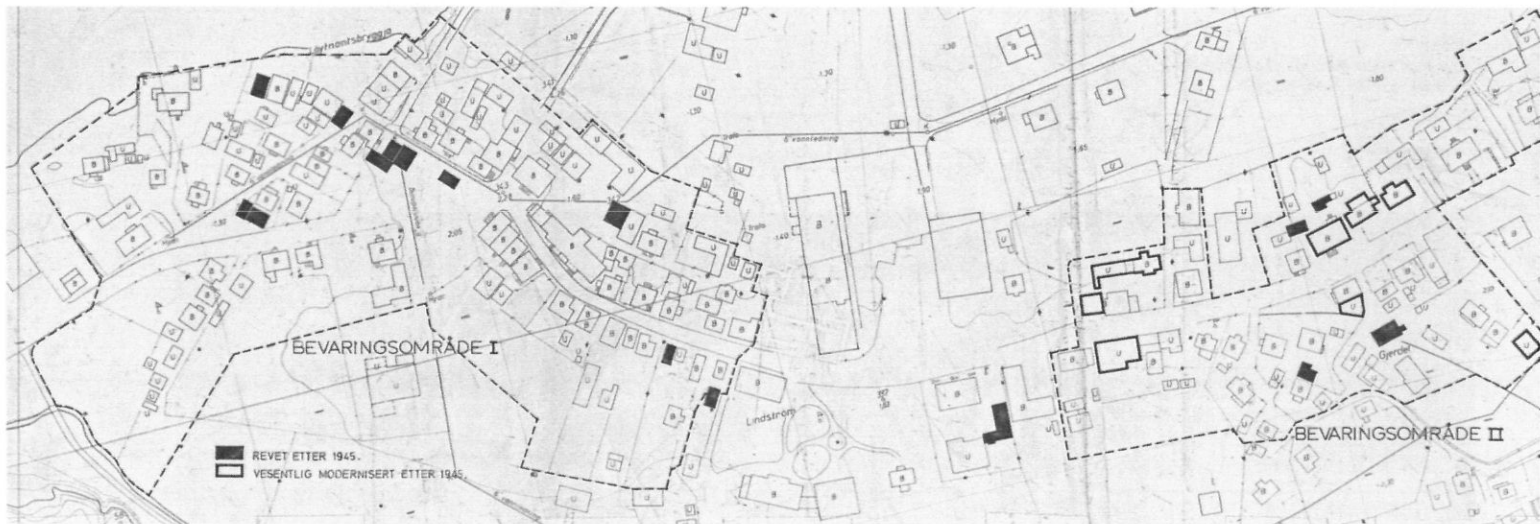
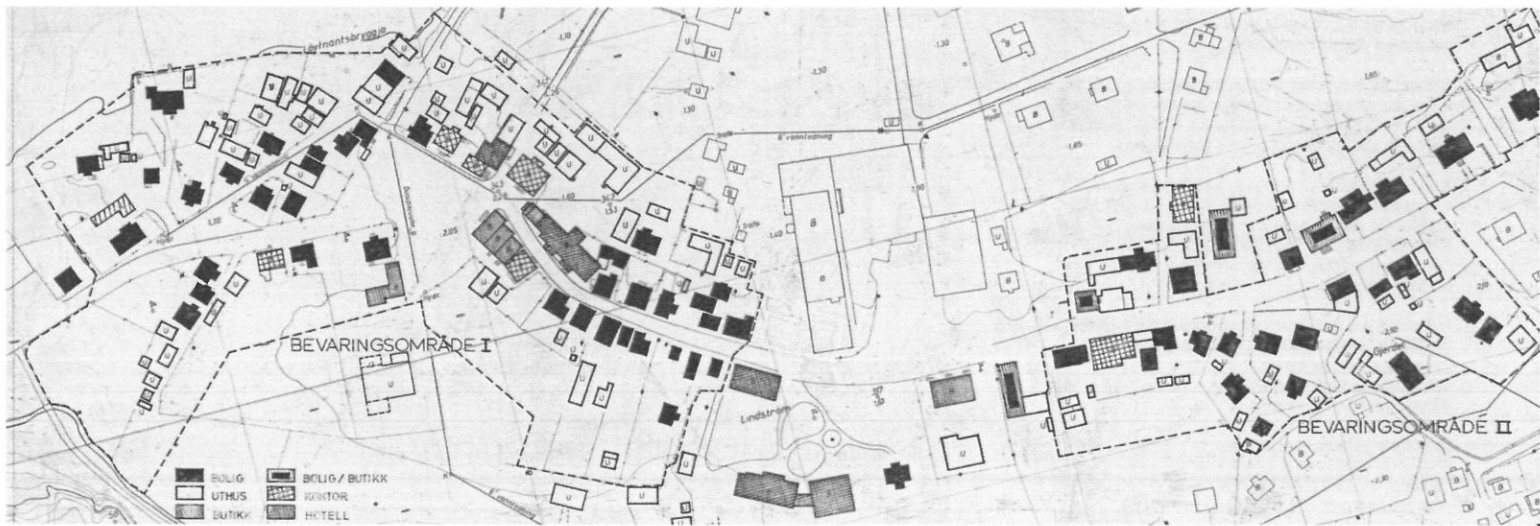
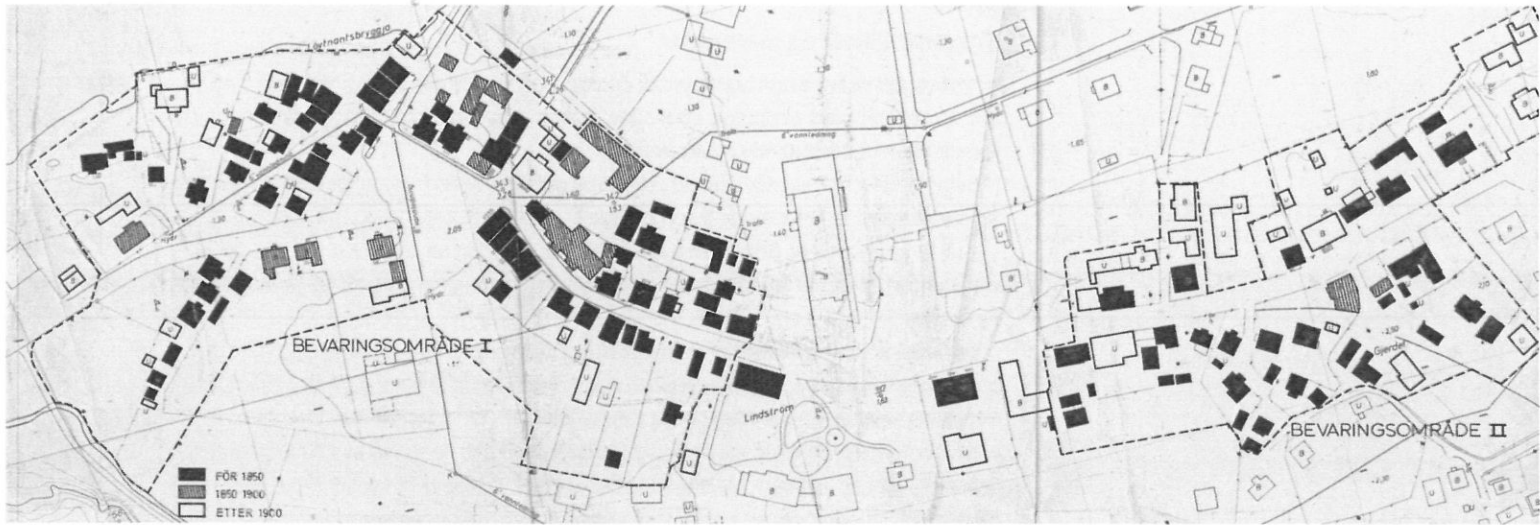
FOTO: LEIF HAUGE

Når en kjenner den gamle eiendomstrukturen, og den rolle landskapsendringer har spilt, er det lett å forstå den bygningsstrukturen som ennå er rådende på nedre Øyri. Bygninger med den ene gavlen mot sjøen og den andre mot tilkomstsveien er det eldste mønsteret. Mange senere boliger og kramboder har latt seg tilpasse innenfor dette mønsteret. Med den sterke veksten på 1800-tallet kom imidlertid nye og større bygningstyper i bruk. Mange av dem ble liggende med ene langsiden mot Øyragata og med en smal adkomst, geil («jail»), inn til gårds plass og uthus bakenfor. Ofte måtte både ett og to gamle sjøhus eller boder vike for disse nye bygningene.

Bygningsstrukturen i Verneområde II

Bygningsstrukturen i den østre halvdel av gamle Lærdalsøyri, Verneområde II, har en mer åpen karakter. Bebyggelsen her er yngre og har en annen utviklingshistorie. Dette området mellom Øyramarki (ekserseplassen) og hotellhagen (gjestivergården) har ikke hatt en slik tilknytning til sjøen som den vestre delen, Verneområde I. Men også her er det grandene og faren for flom som har begrenset utbyggingen mot nord. Kanalen (roaslei) som er nevnt tideligere gikk inn hit og krysset vegen midt inne i dette området. Her ble den kalt for «Kilen». På sydsiden av Øyragata, i «Gjerdegrendi», ble dens forløp bestemmende for bygningenes plassering. De frittliggende bygningene gir her området en struktur i sterk kontrast til den lineære boligbebyggelsen langs gaten. En tilsvarende frittliggende karakter hadde «By-grendi» (også kalt «Balkan»), en samling på 10–15 bygninger som ble revet da det nye sentrum ble anlagt fra 1960-årene av. Felles for disse to områdene var at alle tomter hadde mindre boligtyper, men ofte med et godt hageareal. På tomterne som ble frigjort da ekserseplassen falt vekk på nordsiden av vegen, ble store boliger med hager mot vegen anlagt.

Neste side:
Registreringer av bebyggelsen utført
under arbeidet med regulerings-
planen av 1970 (ved regulerings-
arkitektene Jon og Claus Lindstrøm)

Bygningene

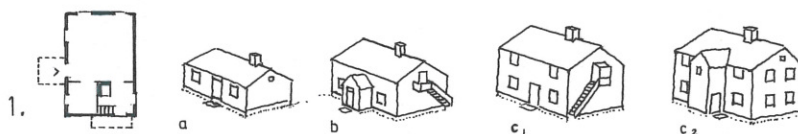
Konstruksjoner og materialer Nesten samtlige bygninger på gamle Lærdalsøyri er trehus. Disse er nesten uten unntak oppført i laftet tømmer, bare 3 er murte bygninger. Murbygningene er oppført etter siste verdenskrig, som erstatning for revne trehus, men innpasset i den gamle strukturen.

Bebyggelsen fikk sin nåværende utforming på 1800-tallet, men strukturen, veiforløpet og arealbruken er langt eldre. Svært mange bygninger er imidlertid ombygget og påbygget på sin gamle tomt. Branntakstprotokoller som ble ført fra 1840-årene av, forteller om gammelt tømmer som ble brukt på nytt og om enetasjes hus som ble påbygget en ny etasje.

De fleste bolighus har kjeller murt i gråstein. Det gjelder og kramboder. Sjøhus og pakkboder ligger på et enkelt gråsteinfundament av morenestein, direkte på sandbanken. Tømmeret av furu er oftest hogget på allmenningen langs fjorden. Det var ikke alltid det beste tømmeret, men når det ble laftet og holdt sammen av «dublinger», «opplengjere» og «slaoer» ble det gode nok vegger. De tømrete veggene ble etter hvert kledd med liggende, høvlet panel, som samtidig fikk listverk og omramninger. De eldste

Skisser av de bygningstyper som preger gamle Lærdalsøyri (Claus Lindstrøm)

1. Stovehuset med treroms grunnplan og «akershusisk» løsning er lokalt utviklet og finnes i 1 etasje (a), 1½ etasje (b) og 2 etasjer (c). Det er de dominerende boligtyper på gamle Lærdalsøyri.

2. Byboligen med symmetrisk grunnplan og midtgangsløsning finnes både i 1 etasje (a) og i 2½ etasjer (b). Gatefasaden er gjerne strengt symmetrisk, ofte med et portalliknende inngangsparti. De 2½-etasjejestyene har ofte brutte gavler med en liten takvalm.

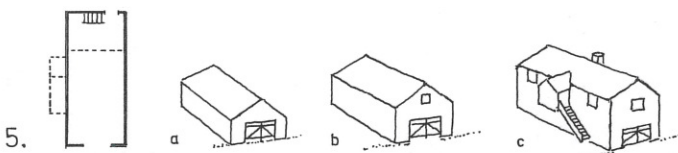

3. Krambodene i sentrum av strandstedet hadde butikk i 1. etasje og ofte også utsalg i kjeller. I 2. etasje var det bolig.

4. Pakkbodene hadde lagerrom i 2 etasjer med dører i gavlen, og vinde.

5. Naustene i sjølinjen var tømrete 1-etasje bygninger (a) som senere fikk hevet veggene og innlagt lem (b). Loftsbygningene (c) med boligetasje over naustet var typiske for strandstedet.

Under:
Naust på Løytnantsbryggja påbygget med en lem for overnatting.

Kramboder

Uthus i «gåta»

FOTO: LEIF HAUGE

takkonstruksjoner var en kombinasjon av åser og sperrer, senere ble det oftest sperretak med hanebjelke. Takvinkler forholdt seg til den opprinnelige konstruksjon og tekingsmateriale. De eldste bygninger hadde torvtak. Bølgeblikk ble i nyere tid lagt oppå mange av de gamle torvtakene. Særlig gjaldt dette boliger. På enklere bygninger som naust, uthus etc. ble torven skiftet ut med bølgeblikk. De fleste bolighus som senere ble påbygget en etasje fikk da skifer på taket (Valdres-skifer). En del større bolighus på slutten av 1800-tallet ble tekket med teglpanner som kom vestfra.

Nausttyper Fra *naustene* utviklet strandstedet seg, og av deres beliggenhet kan vi lese stedets tidlige historie. Av kart fra 1850-årene har vi talt opp 43 naust i sjøkanalen på Lærdalsøyri. Av de som ligger igjen i dag ser vi at selv de laveste hadde «lem», et ekstra golv i vegg høyde med innvendig trapp. Av branntakster fremgår det at noen hadde «kåve», et tilbygg inntil bakgavlen. Andre naust var bygget med tømret innergavl og to rom. Noen av naustene har påbygget en hel boligetasje og kalles for *loft*. De har utvendig trapp på langsiden, opp til en sval foran boliginngangen.

Bodtyper I 1850-årene er det i branntakster også nevnt 9 sjøboder, *pakkboder*, som alle var bygget av bønder, men på den tid overtatt av landhandlere. Flere hadde vinddeark og var i 2 eller 2½ etasje med innvendig trappeforbindelse. Av de sjøhus som er omtalt er alle typene representert i verneområdet. Det gjelder også de gamle *krambodene* som i 1850-årene i hovedsak var samlet rundt det gamle torget. 2 av dem, i utkanten av torget er senere ombygget til bolighus, mens 3 av dem ennå er uforandret og ligger på rad i den trolig eldste bygningsstrukturen på gamle Lærdalsøyri.

Uthus Bak bygningene mot Øyragata finnes ennå i dag et og annet større *uthus*. Her lå også noen få gårdsrom som nå er borte. Disse uthusene var knyttet til husdyrhold, skyssvirksomhet og jorddyrking. Fjøs og staller var tømret, men ofte var uthusene svært primitive og oppført i et enkelt reisverk. Mange mindre uthus og boder knyttet til boliger er også bevart.

Boligtyper I de to verneområdene står det i dag fortsatt 64 rene bolighus. I tillegg kommer 5 hus hvor det er bolig i andre etasje og næringsvirksomhet i første, hvorav 3 er helårsbeboet. Av de nevnte 64 bolighus er 44 i bruk som helårsbolig, og 17 som sesongboliger.

Boligtypene kan inndeles i to grupper: den ene har lokale røtter og er utviklet på gardene og plassene i bygden og anvendt gjennom århundrer. Til den første gruppen hører *enromsstover* i 1 etasje og *treromsstover* i 1½ etasje eller 2 etasjer, de siste med eller uten tilbygget trappehus.

Boligtyper

Øverst: 2-etasjes bolig med treromsplan (trappehustypen)

Under f.v.: 2-etasjes bolig med midtgangspan, 1½-etasjes bolig med treromsplan og 1-etasjes bolig med midtgangspan

FOTO: LEIF HAUGE OG CLAUDS LINDSTRØM (MIDTEN NDER)

Den andre gruppen har en internasjonal bakgrunn, og påvirkningen er kommet til Lærdalsøyri via bystrøk i vest. Til denne gruppen hører *midtgangshuset* enten i 1 eller 2 etasjer.

Enromstovene var trolig de første rene bolighus på strandstedet. I bygden hadde de lenge vært brukt på husmannsplassene. På andre strandsteder ble de omtalt som typiske *strandsitjarstover*. Rommet var røstet, og skorsteinen lå i «skilet», forrommet. På Lærdalsøyri står enda et par slike enromstover igjen, i dag riktignok en del endret.

Et viktig lokalt særpreg ved treromstovene i Lærdal var den såkalte «*akershusiske*» planform, det vil si at den hadde døren på langsiden direkte inn i stoverrommet, en løsning en ellers ikke finner på Vestlandet. Stoverrommet var røstet, men der var lem over de to mindre rommene. Bygningstypen var dominerende i Lærdal gjennom flere århundre. Vi vet at den forekom på Lærdalsøyri helt fram til vår tid.

Fra begynnelsen av 1800-tallet var det treromstovene i 1½ etasje som ble oppført på strandstedet. Fra 1840 av hørte 90% av boligene til denne typen. 30 bolighus med treromsplan og i 1½ etasje ligger fortsatt i verneområdene. De har i dag ofte *skruv*, en utvendig gang, foran hoveddøren, og ennå er det noen som har fri trapp utvendig opp til den halve etasjen.

Boligtypen i 2 fulle etasjer med treroms grunnplan finner vi i dag 9 eksemplarer av. Noen av dem har tilbygget trappehus. Denne trappehustypen er også brukt på flere gårder i dalen og var svært vanlig «*austafør*», særlig i Valdres. 2-etasjes hus finnes langs hele gata på Lærdalsøyri. Der tomter ikke har gitt plass til trappehus er trappen lagt inn eller går som fritrapp opp i gavl som på 1½-etasjes typen.

I siste halvdel av 1800-tallet ble bygningstypen med symmetrisk grunnplan – det såkalte *midtgangshuset* – oppført langs Øyragata. 10 bolighus av denne typen er fremdeles i bruk på gamle Lærdalsøyri hvorav 3 av dem er i 1 etasje, de øvrige i 2 etasjer. Det mest iøynefallende med bygningstypen er den symmetriske orden som går igjen både i fasader og i planen. Inngangsdøren står sentralt og vinduene står gruppert 2 og 2 symmetriske om døren, som ofte har en portallignende omramning. Innvendig grupperer rommene seg symmetrisk om midtpartiet med gang og kjøkken.

Store bygg Sentralt i Verneområde I ligger Kvammes hotell med uthusbygninger, bygget i 1886. Den 2-etasjes hotellbygningen hadde sin opprinnelige planstruktur og gjennomførte sveitserstil i behold fram til 1990. Senere er det foretatt en del ombygninger i 1. etasje i forbindelse med kafédrift.

I samme område ligger den nyklassisistiske bankbygningen med tingsal og herredstyre oppført i 1926. En av salene er blitt avdelt, men hovedstrukturen er ellers i behold. Det gjelder også det detaljerte eksteriøret.

I Verneområde II ligger bedehuset oppført i 1907 i sen sveitserstil, uendret både i interiør og eksteriør.

Mellom de to verneområdene ligger den rikt utvendig dekorerte Kofoed-bygningen, bygget i 1880-årene og del av Lindstrøm hotell. I dette området ligger også den gamle samvirkelagsbygningen bygget i mellomkrigstiden og den gamle telegrafbygningen, en sen-empire bygning fra 1840-årene, i dag i bruk som kunstgalleri. Disse tre bygningene har slik verdi at de har vært behandlet som om de lå i verneområdene og bør formelt få vernestatus.

Kvammes hotell ble bygget i 1880-årene på tomter etter gamle pakkboder
FOTO: LEIF HAUGE

Vernestatus og verdier

Vernestatus

I brev av 8.oktober 1970 til Fylkesmannen i Sogn og Fjordane fra Kommunal- og arbeidsdepartementet stadfester departementet reguleringsplanen for Lærdalsøyri vedtatt av Lærdal kommunestyre 31. mars 1970. I planen inngår to områder regulert til *spesialområder for bevaring*. Samtidig stadfestes vedtatte vedtekter i tilknytning til planen. I spesialområdene, «byggjestrøket frå Gjerde til Golbilgarasjen», gjelder følgende spesialvedtekt:

«Når eldre bygning skal setjast i stand bør dette gjerast på ein slik måte at bygningen sin karakter ikkje vert brigda. Framlegg til brigde skal forutan av bygningsrådet, også være godkjent av Den antikvariske Bygningsnemnd jfr. lov om bygningsfredning av 3. desember 1920, § 5.»

I 1979 meddelte Riksantikvaren at de retter og plikter som lå til Den Antikvariske Bygningsnemnd fra da av ville bli overført til Riksantikvaren.⁵ Senere – i 1990 – er dette ansvaret overført til Sogn og Fjordane fylkeskommune.

Status som spesialområder for bevaring var sjelden på den tid det ble gjort gjeldende for Lærdalsøyri. I de nærmeste årene ble det derfor tatt flere initiativ for å få avklaring i hva dette innebar. Når det gjaldt de antikvariske spørsmål ble det holdt møter med Riksantikvaren og Distriktsantikvaren både i Bergen og i Oslo, der viktige prinsipper og retningslinjer for det praktiske vernearbeidet ble drøftet.⁶ For å få informasjon og ta del i andres erfaringer deltok ordføreren i Lærdal, Anders Lunden, og faglig leder, Claus Lindstrøm, i et seminar om vern og bevaring av gamle trebyer i regi av «Den Nordiske Trestaden» i Sandefjord i 1972. I 1973 reiste faglig leder til Finland for å studere vernearbeidet i eldre finske trebyer.

I brev av 30/1-1974 skriver Riksantikvaren til Miljøverndepartementet bl.a.: «Det er ikke tvil om at Lærdalsøyri står i samme stilling som for eks. Røros...»

Våren 1975 hadde den Antikvariske Bygningsnemnd, Riksantikvaren, Vestlandsantikvaren og Fylkeskonservatoren møter og befaringer i Lærdal.⁷ I møtet der ordfører og kommuneingeniør var tilstede, anbefalte Riksantikvaren at den ordning som var etablert med faglig ledelse og et arbeidsutvalg utgått fra huseiere, burde fortsette og lovet fortsatt støtte til arbeidet. I brev til Lærdal formannskap utdyper Riksantikvaren Lærdalsøyris verdier og betydningen av å bevare helheten i disse områdene.⁸

Bryggja («Løytnantsbryggja») har tradisjoner som jektehavn for tettstedet. Foto ca. 1980
FOTO: CLAUDS LINDSTRØM

Nasjonal verdi

Strandstedene var tettbebyggelser som en fant ved kysten og inne i fjordene til ut på 1800-tallet. Utviklingen senere har rasert mange av dem: brann, vegomlegging og nyreguleringer har redusert helheten, og tilbake står bare noen få restaurerte enkeltbygninger. Mange gamle strandsteder har i tillegg mistet sin kontakt med sjøen på grunn av nye veganlegg.

Det gamle strandstedet Lærdalsøyri er i dag det best bevarte i fjordene på Vestlandet. Både bebyggelsesstrukturen fra 1800-tallet og bygningene er intakte. Strandstedets viktigste funksjoner og de fysiske minner om dette samfunnet finner en ennå på Lærdalsøyri: naust og loftsbygninger knyttet til fiske og marknad, pakkboder og kramboder knyttet til handelsmennene, staller til skysstrafikken, uthusbygninger til jordbruksnæring, intakte bakerbygninger med ovn og utsalg, verksteder, telegrafstasjon, bedehus, hotellbygninger, bankbygning med tingsal og herredstyresal. Men ikke minst ulike boligtyper, enten med røtter i dalføret eller utviklet i bystrøk og med internasjonale forbilder.

«Øyragata» har bevart sin selvgrodde og autentiske karakter. Foto ca. 2000
FOTO: LEIF HAUGE

Historiske verdier

Med så mange fortsatt intakte elementer, er gamle Lærdalsøyri i særlig sterk grad historiefortellende. Dets selvgrodde karakter kan ennå påvises, og utviklingen kan følges og forklares visuelt, fra de eldste enkle naustbygninger, gjennom perioden da strandstedet hadde sin største vekst og videre frem mot vår egen tid. Stedet har vært et møtested gjennom en rekke århundrer, for kulturer, for handelsvirksomhet og kommunikasjoner. Historisk har strandstedet foruten sin lokale og regionale betydning hatt en særlig nasjonal betydning som knutepunkt mellom landsdelene i øst og vest. Det gamle strandstedet ligger nær opp til det nye sentrum fra siste del av 1900-tallet, og til sammen utgjør de i dag sentrum på Lærdalsøyri, hvert med sin karakter.

Antikvariske verdier

Miljøet har bevart sin tilknytning til sjøen, som er selve kriteriet for et strandsted. En ny kanalforbindelse går inn der innseilingen til den gamle jektehavnen lå, og der Bryggja enda ligger. Dessuten er strukturen såpass intakt at den forteller klart både om stedets opprinnelse og dets utvikling. Både hovedgateløpet fra Bryggja og de mange geilene er uendret siden 1800-tallet. Det samme gjelder mange av bygningene. Grunnplaner, interiør og eksteriør har i hovedsak beholdt den opprinnelige utforming. Tidstypiske detaljer fra ulike perioder er representert. I sum har det gamle strandstedet fortsatt så stor grad av ekthet og opprinnelig karakter at det må tillegges stor antikvarisk verdi.

Neste side:
Gamle «Lærdal sparebank», bygget i 1924
(arkitekt Johan Lindstrøm)
FOTO: LEIF HAUGE

Til venstre: Lærdalsøyri Ungdomshus, bygget i 1925 (arkitekt Johan Lindstrøm)

Midten: gamle «Telegrafbygningen», bygget som privatbolig i 1840-årene (byggmester Jan L. Lund)

BEGGE FOTO: LEIF HAUGE

Til høyre: Kofoeden, den eldste bevarte delen av Lindstrøm hotell, oppført i 1880-årene

FOTO: CLAUDS LINDSTRØM

Arkitekturhistoriske verdier

Lærdalsøyri er ofte omtalt for sin empirepregede panelarkitektur fra 1800-tallet. Både bygningstyper med lokal og bymessig bakgrunn har her ofte fått eksteriøre trekk fra empiren. Enkelte større bygninger har imidlertid et helt gjennomført klassisistisk preg, også i plan og hovedutforming, og ofte en uvanlig rik utvendig detaljering i sen-empire fra tiden rundt 1850.

Typologisk er Lærdalsøyris gamle bebyggelse et møte mellom bondesamfunnets tradisjonelle bygningstyper og bysamfunnets. På tettstedet ser en disse typene brukt om hverandre og i en ny sammenheng. Dette gir særpreg og variasjoner til bygningsmiljøene. I tillegg kommer bygningstyper som er utviklet på selve tettstedet: loftbygningene og det 1½ etasjes bolighuset med treromsplan.

Sveitserstilen kom til Lærdalsøyri med de store hotellbygningene i 1880-årene. De er alle bevart i sin opprinnelige form med sin rike dekorative detaljering. Som empirestilen har også sveitserstilen påvirket ny detaljering av mange eldre bygninger.

Flere nyklassisistiske bygninger ble oppført på Lærdalsøyri i 1920-årene, bl.a. bankbygningen i Verneområde I, et bolighus i hotellhagen og ungdomshuset i utkanten av Verneområde II.⁹

I bygningsmiljøene er det i sjelden grad representert arkitektur fra ulike perioder som har høy kvalitet og er godt bevart og vedlikeholdt.

Opplevelsesverdier

Ennå lever «øyering» av familie som i generasjoner har bodd i samme huset på gamle Lærdalsøyri. De er få i dag, men de er fastboende og har en sterk tilhørighet til stedet. Andre er bare sesongboende, men har hatt sin oppvekst her eller har annen nær tilknytning. Mange lærdøler utenfor Øyri som har ærend på strandstedet møter her kontrasten til det nye sentrum med sine store gaterom og brede plasser.

På gamle Lærdalsøyri opplever de et selvgrodd miljø med et trangt og buktende gate-løp og en bebyggelse med store variasjoner. Bygningene og rommet mellom dem har en menneskelig skala og fargebruk, materialvalg og detaljer kan ses i forhold til husenes karakter og tradisjon og oppleves som autentiske.

«Løytnantsbryggja» med «gamlegata» opp mot det gamle torget, 1988.
FOTO: JENS HAUGE

Bruksverdier

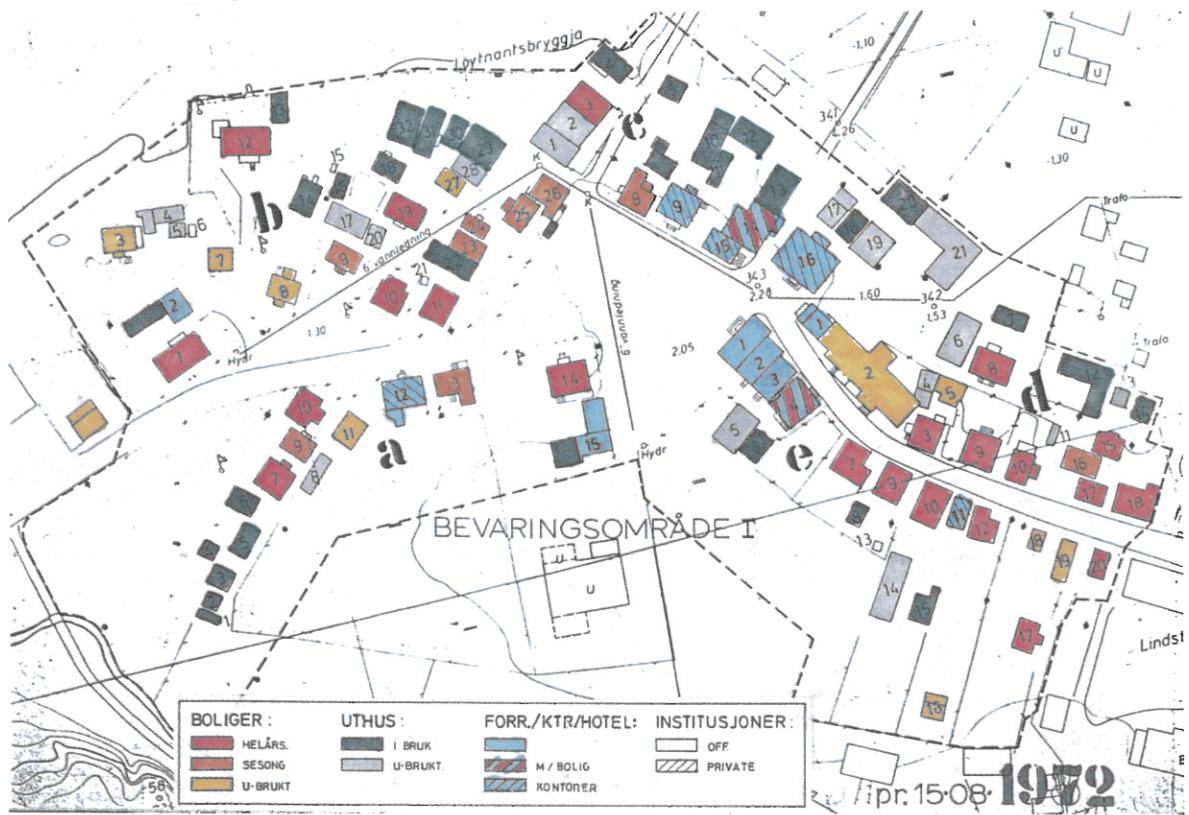
Generelt om bruksverdi Sett fra antikvarisk hold er det ideelt om bygninger kan brukes til sin opprinnelige funksjon. Det bør bety minimalt med endringer og tilpasninger. På Lærdalsøyri er vernområdene regulert til bolig- og næringsformål, og har stor nærhet til bygdesenteret. Brukskravet får her en særlig betydning, men medfører også at nåværende hovedfunksjoner i områdene kan opprettholdes. Der bruksendringer eller forbedringer må til, blir måten de blir gjort på viktig. Bruk og bruksendringer må ta utgangspunkt i de eksisterende kvalitetene og den karakter og sammenheng det inngår i. Som følge av vernetankens utvikling – fra enkeltbygninger til bevaring av hele miljøer – er imidlertid bruksaspektet blitt en større utfordring. Strandstedet med sine kulturminneverdier og opplevelsesverdier kan fort reduseres i kvalitet ved noen få brutale feilgrep, men det kan også ødelegges over tid ved lettvintholdning til bruksaspektet.

Bygningene Ett av de fremste særtrekk ved gamle Lærdalsøyri, er at det er bevart bygninger av mange ulike funksjoner. Dette mangfold er som nevnt av stor historisk og antikvarisk verdi, men tilfører også miljøene mange brukskvaliteter.

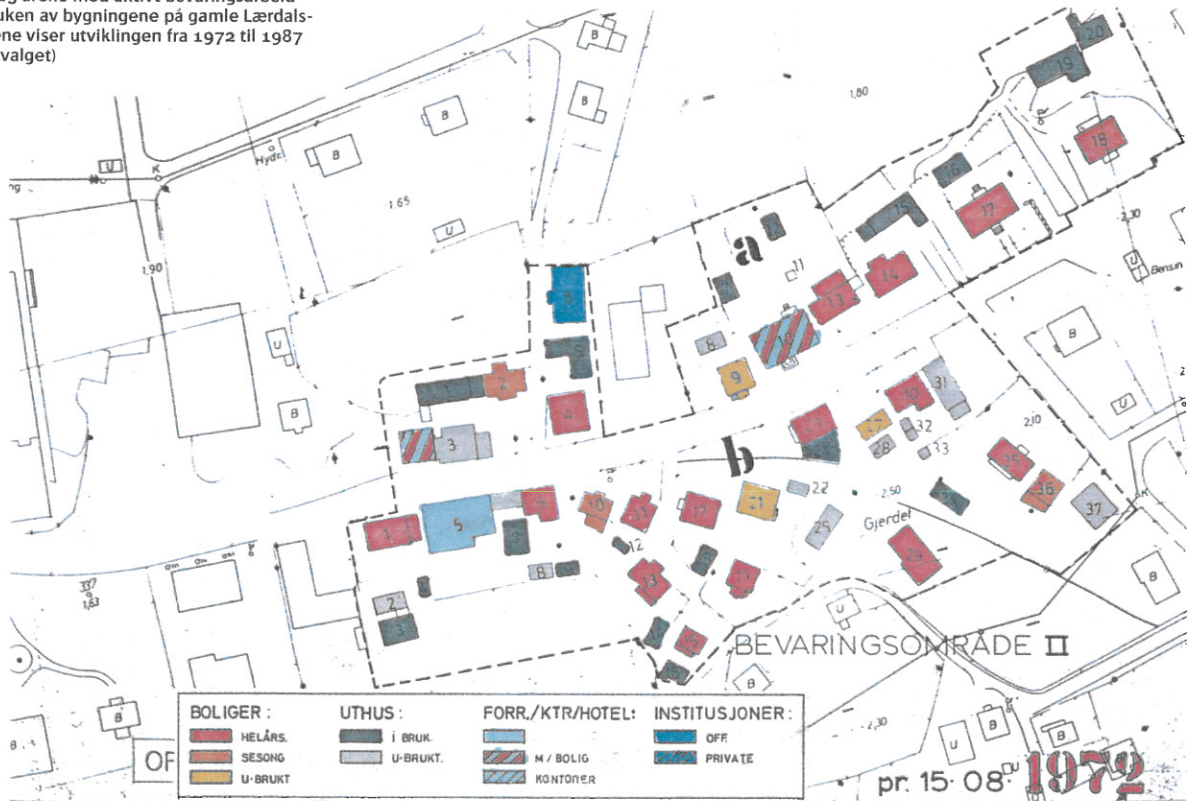
For de minste bygningstypene – de små *naust* og *uthus* for bl.a. husdyrhold – har den gamle funksjonen i dag helt falt vekk. Disse bygningene har i dag mindre bruksverdi, ofte står de tomme. Kulturelt sett er det viktig å bevare dem – gjerne med en sekundær bruk – men med innredning intakt.

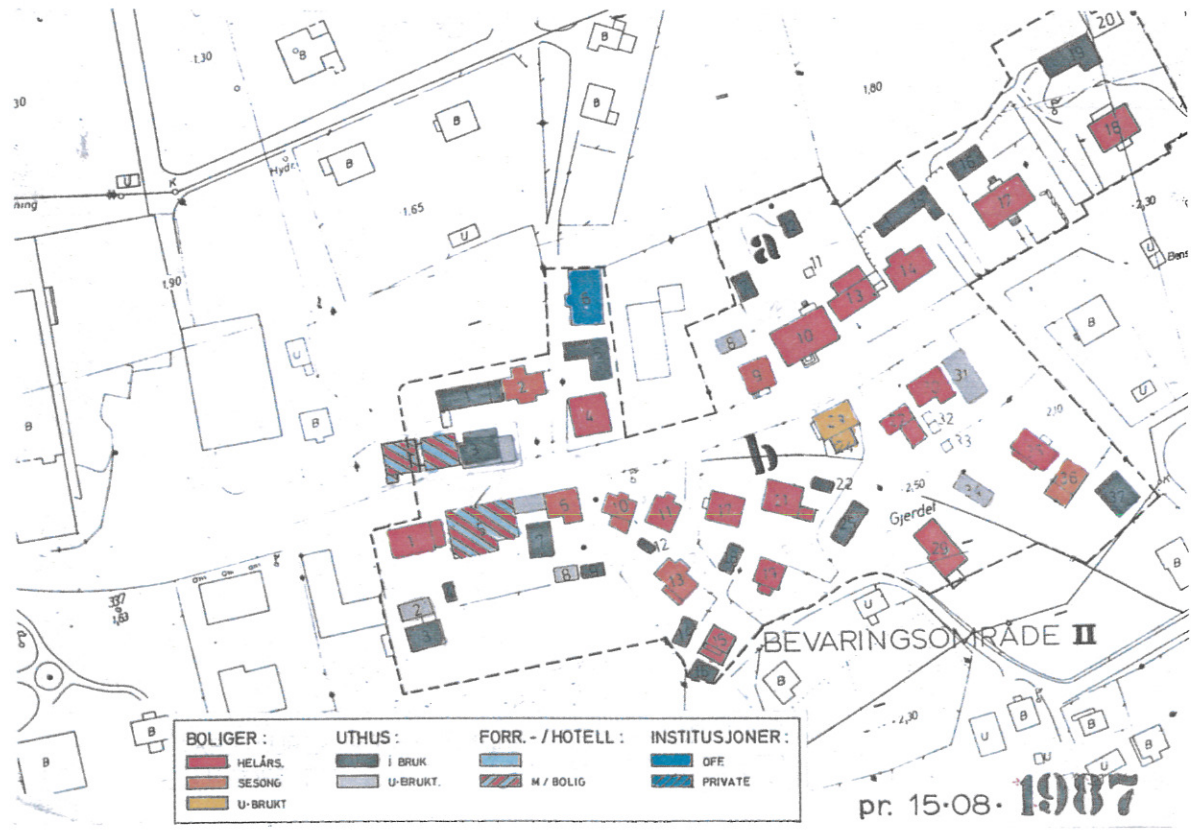
Kramboder og *pakkboder* som er bygget for erverv, har et større brukspotensial og bedre rom. De har ofte sentral beliggenhet til hovedgaten og er lett tilgjengelige. Her er bruksverdiene bedre, og egnet for ny virksomhet tilpasset bygningene: kramboder som butikklokaler og de få pakkboder fortsatt som lagerboder.

Noen få store bygninger som den tidligere *bankbygningen* og *hotellbygningen* (Kvames Hotell) har et potensial for bruk som ikke er fullt utnyttet i dag. Med en sentral beliggenhet og større bruksareal er de best egnet til å tilføre verneområdene aktiviteter som vil gi nytt liv til området. Da disse bygningene er i kommunalt eie, er Lærdal kommune her den naturlige initiativtaker.

De første 15 årene med aktivt bevaringsarbeid styrket bruken av bygningene på gamle Lærdalsøyri. Kartene viser utviklingen fra 1972 til 1987 (Arbeidsutvalget)

Boligen har alltid vært den viktigste funksjon på Øyri. Å opprettholde bosetningen har vært et primært mål i vernearbeidet og må også være det i fremtiden. Satsingen på rehabilitering og istandsetting har øket bygningenes bruksverdi, og for mange gitt et alternativ til utflytting fra områdene.

Bolighusene er av ulike størrelse og med ulike tomteforhold. Dette skaper variasjon og mangfold i bruken, selv om bygningsstrukturen begrenser muligheter for utvidelser. Tilgang til gode uteområder, muligheter for tilkomst med bil og redusert gjennomgangstrafikk er viktige faktorer for et godt boligmiljø. Boligene har en ideell nærhet til det lokale sentrumsområdet med sitt forretnings- og offentlige servicetilbud.

Antall bygninger i verneområdene idag	Totalt antall bygninger	Antall bolighus	Antall andre hus	Kommentarer	
Delområde Ia	15	7	8		
Delområde Ib	32	14	18		
Verneområde I	Delområde Ic	19 ^x	5	14	x 2 mindre uthus ble revet (nr. 5 og 6) ble revet for registrering
	Delområde Id	18	10 ^x	8	x Herav 1 bolighus (nr. 1) kombinert med næring i 1. etg.
	Delområde Ie	20	8 ^x	12	x Herav 1 bolighus (nr. 4) kombinert med næring i 1. etg.
Verneområde II	Delområde IIa	20	9 ^x	11	x Herav 2 bolighus (nr. 3 og 10) kombinert med næring i 1. etg.
	Delområde IIb	36	16 ^x	20 ^{xx}	x Herav nr. 5 kombinert med næring i 1. etg. xx Uthus nr. 26 revet for registrering
	Sum	160	69	91 ^x	x En del mindre, provisoriske skur eller uthus (9 stk.) er også med i antallet: Ia15, a21, Ic5, c17, Ie13, IIa11, a30, og IIb32 og 33

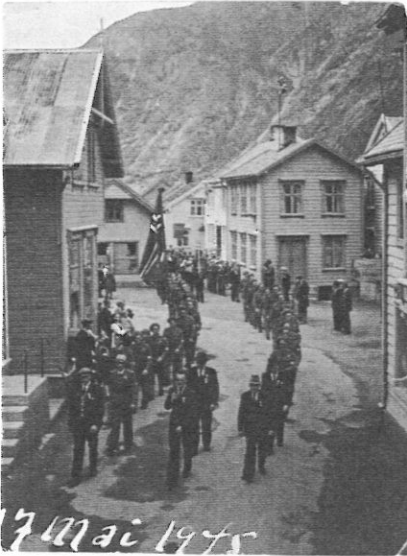

Fra bomiljøet i Verneområde I (øverst) og Verneområde II
FOTO: LEIF HAUGE

Utemiljø Tilrettelegging i fellesområder kan bidra til utvikling av et barnevennlig boligmiljø som det i dag er et stort potensial for. Fellesområder med gater og geiler kan ha stor verdi som uteområder i tilknytning til bolig, særlig der disse mangler eller har et redusert hageareal. Gjennomgangstrafikk må ikke komme i konflikt med boligområdet. Også som møtested for folk på Øyri har fellesområdene stor betydning.

Marknadsdag i Øyragata i 1990-årene
FOTO: LEIF HAUGE

17. mai-prosesjonen i Øyragata i 1945

Vegetasjon Sammenheng mellom vegetasjon og bygningene har opptatt Arbeidsutvalget. Som nevnt har vegetasjon vært knyttet til hager og bebyggelse, og er blitt en måte å avgrense og berike det privat uterom på. Samtidig har vegetasjon i hager og gårdsrom tilført kvaliteter til det offentlige rom.

Marknad og høytidsdager I tråd med en flere århundrelang tradisjon taes gamle Lærdalsøyri ennå i bruk til årlige marknadsdager. Øyragata, det gamle torget og Kvammegården i Verneområde I fungerer da som et stort fellesområde og møtested, lokalt og regionalt.

På høytidsdager er det ennå tradisjon at opptog starter på gamle Bryggja og går gamle Øyragata oppover, gjennom begge verneområdene.

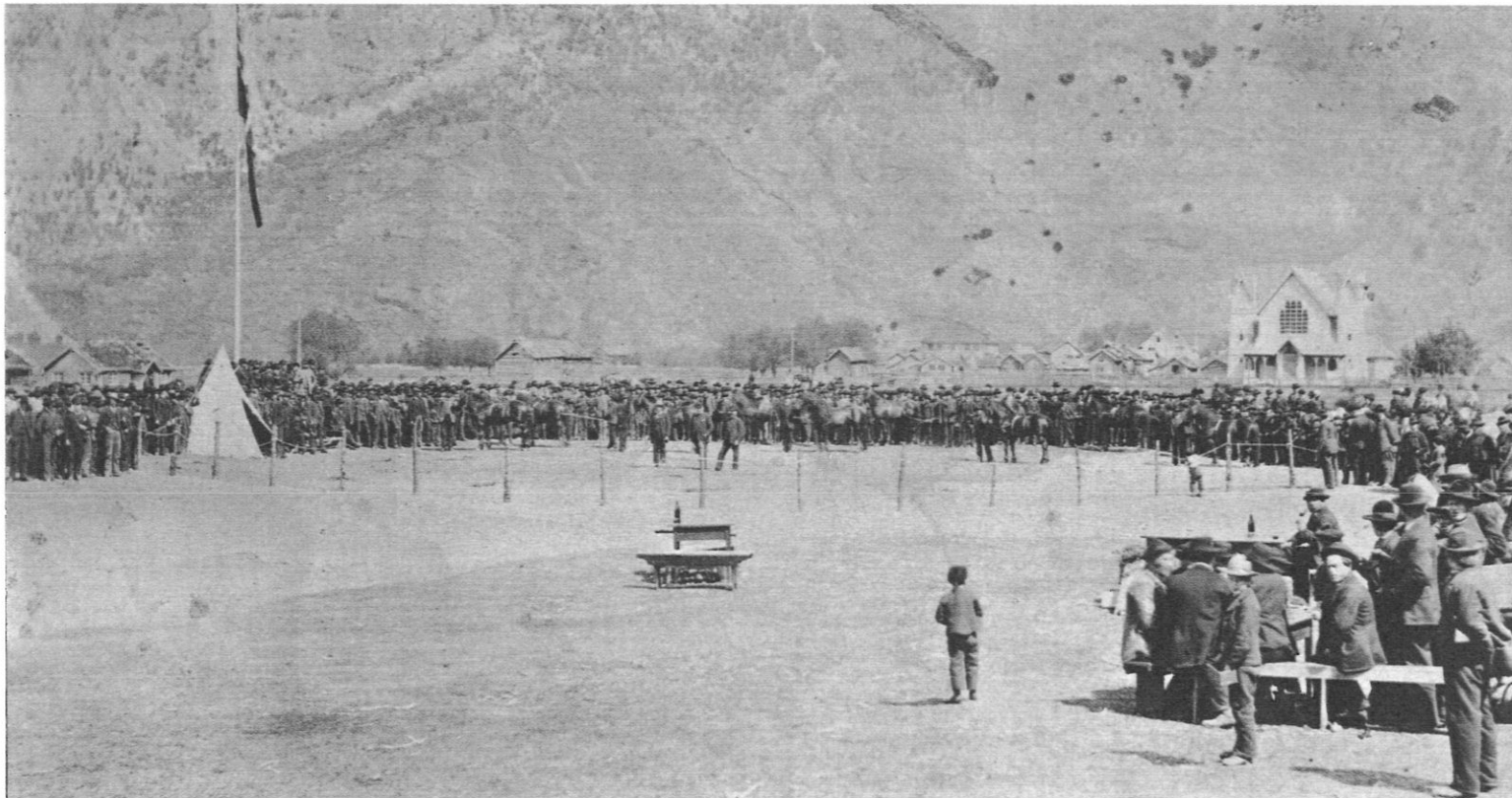
Turisme Turismen har tradisjoner i Lærdal. Det er naturen, sportsfisket og stavkirken som alltid har vært attraksjonene. I dag er gamle Lærdalsøyri også blitt et reisemål.

I vår tid, i en stadig voksende reisevirksomhet og organisert turisme, får kulturmiljøer og historiske steder stadig mer plass.

God reklame og en kvalitetspreget omvisning og informasjonsvirksomhet vil tilføre Lærdalsøyri større turistbesøk og få betydning som næring i Lærdal kommune. Et mindre, men velorganisert *besøkscenter* tilknyttet turistkontoret vil kunne være en av flere framtidige satsinger og gi en turistrettet formidling av kvalitetene i det gamle strandstedet.

Men skal områdene beholde sin interesse for besøkende, må kvaliteten i vern og trivsel, det særegne og det autentiske i miljøet, holdes oppe. Helhetlige eldre bygningsmiljøer i daglig bruk vil ha stor opplevelsesverdi for turister også i fremtiden.

Hestemarknad på den gamle ekserserplassen, ca. 1900

Utført bevaringsarbeid

Grunnlaget

I den første tiden etter stadfestingen av reguleringsplanen, skjedde det lite positivt for miljøet i verneområdene. Gjennomgangstrafikken økte stadig i Øyragata, tidligere bolighus ble tatt i bruk til kontorformål, og virksomheter i næringsbygg og forretninger opphørte. Det viste seg også at kontroversielle forslag som i høy grad var i strid med reguleringsplanens intensjoner fremdeles kunne bli reist i verneområdene, av kommunen selv og av private.¹⁰ En mobilisering av antikvariske myndigheter forhindret i første omgang realisering av disse forslagene.¹¹ Men et videre arbeid etter en slik konfrontasjonslinje ville være lite konstruktivt.

Allerede under den foreløpige registreringen i forbindelse med reguleringsarbeidet ble det klart at nøkkelen til et vellykket bevaringsarbeid lå i et nært samarbeid med huseierne.

Holdningene hos mange huseiere var avventende og preget av uvisshet om hva vern ville bety for bygninger og miljø. Et tillitskapende arbeid måtte prioriteres, og i dette var organisering, faglig styring og finansiering de viktigste faktorer. Men en positiv holdning innenfra var avhengig av en bekreftelse om hjelp utenfra.

Verneområde I i 1960-årene

FOTO: CLAUDS LINDSTRØM

Organisering

Den første organisering i verneområdene var etablering av et utvalg blant huseierne som sammen med en faglig ledelse kunne søke om eksterne midler til en redningsaksjon for deler av miljøet på gamle Lærdalsøyri. Vernearbeidet hang i en tynn tråd og uten en bekreftelse på verneviljen utenfra, ville en neppe få tiltro hos huseierne til det videre arbeidet. Fåstere organisering ville først kunne skje når en kunne vise til at arbeidet var kommet i gang. Etter at den første organisering hadde hatt suksess, gav huseiermøtet sin tilslutning til at utvalget fortsatte som *arbeidsutvalg*. Alle de 4 medlemmene av utvalget bodde og arbeidet i verneområdene.¹² *Tanken var at utvalget skulle fange opp behov og ønsker fra de enkelte huseiere, og i fellesmøter og befaring bringe dette videre til faglig ledelse, som deretter innledet direkte samarbeid med den aktuelle huseier.* Dette var en ordning som viste seg å fungere godt.

Faglig antikvarisk styring

For å leve opp til status som bevaringsområder, var det en forutsetning at man også fikk etablert en antikvarisk faglig styring. I de to første årene av vernearbeidet, 1972–1974, ble bygningsarbeidene også fulgt opp av Fylkeskonservatoren som skaffet erfarne tømrere fra Sogn Folkemuseum. Etter dette ble arbeidene fulgt opp av Riksantikvaren som hadde fått en fast representant på Vestlandet (Distriktsantikvaren). Sammen med faglig leder i Arbeidsutvalget foretok han jevnlig befaringer av arbeidet på Lærdalsøyri. En ordning ble etablert hvor mindre saker av antikvarisk betydning ble avgjort av faglig leder mens større bygningsaker eller saker av prinsipiell art ble sendt Distriktsantikvaren til uttalelse. Etter at ansvaret for kulturminner ble delegert til Fylkesnivå, har spesialkonsulent i Kulturavdelingen i fylket fått tilsendt tilsvarende saker.

Finansiering

Søknad til Norsk Kulturråd i august 1972 tok sikte på en finansiering av en rekke arbeider (skadeoppretting, reparasjonsarbeider, restaureringsarbeider, dokumentasjonsarbeider og planlegging) som til sammen ble karakterisert som en redningsaksjon.¹³ Bevilgningene fra Norsk Kulturråd ble gitt over to år og hadde avgjørende betydning for vernearbeidet på gamle Lærdalsøyri. Medlemmene av Arbeidsutvalget, faglig leder og ordfører i Lærdal deltok i møter i Norsk Kulturråd i forbindelse med søknaden. Året etter, i desember 1973, hadde medlemmene i Arbeidsutvalget og faglig leder et møte med Husbankens sentralledelse i Oslo, der en la frem planen for rehabilitering av boliger og ble orientert om gunstige låneordninger en kunne regne med i et miljøbevaringsområde som på Lærdalsøyri. For å oppnå gunstige utbedringslån til de enkelte hus, var det nok å påvise at disse lå innenfor bevaringsområdene.

Etter 1974 mottok Arbeidsutvalget årlige tilskudd direkte fra Riksantikvaren basert på spesifiserte søknader. I 1990-årene ble tilskuddene bevilget av Sogn og Fjordane Fylkeskommune. Til et par spesialoppgaver har det fortsatt vært mulig å få tilskudd fra Norsk Kulturråd og fra en privat stiftelse. En aksjon for å redde noen av de eldste tomrete uthusbygningene ble finansiert ved tilskudd fra en privat stiftelse.¹⁴

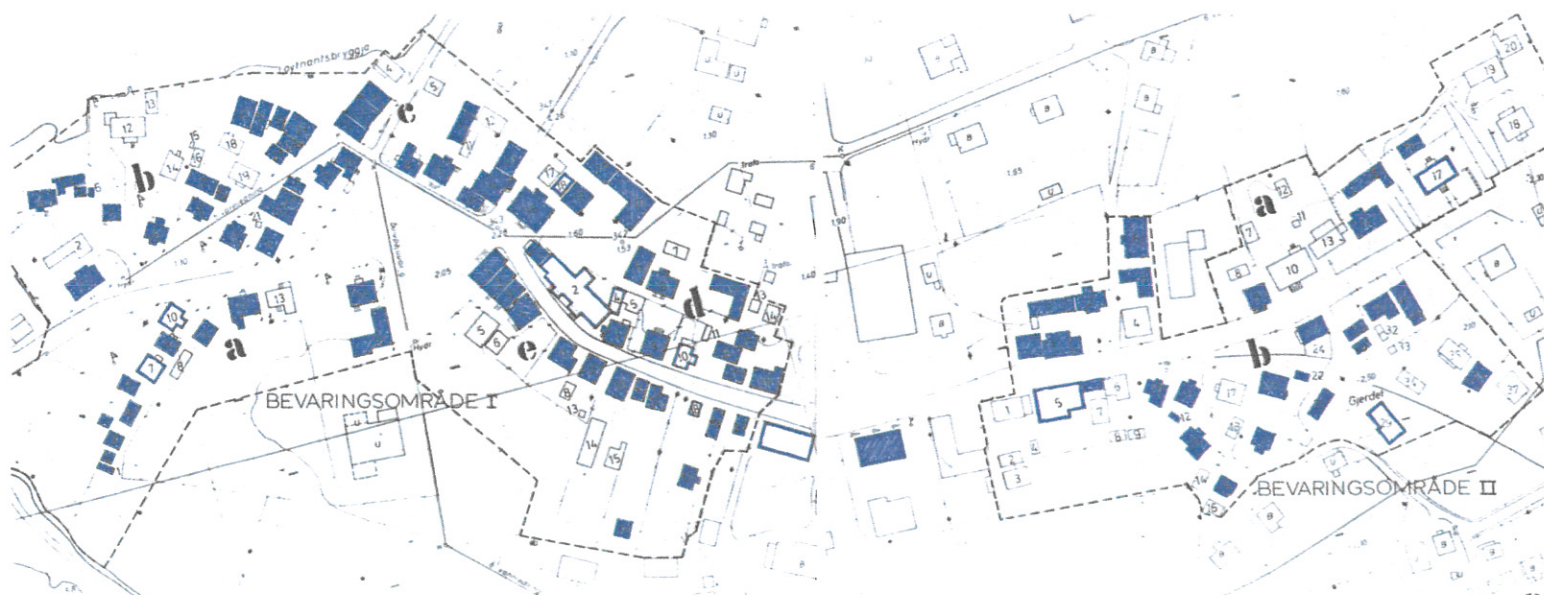
Dokumentasjon

Innsamling av kunnskap om kulturminner er grunnleggende for vern. Når det som her gjelder et større miljø, et helt tettsted, er det en prosess som tar tid og krever ressurser. Det blir nødvendig å gå til flere ulike kilder:

Skriftlige kilder Av eldre skriftlige kilder, har vi for Lærdalsøyri tidlige reisebeskrivelser, dagbøker og embetsmannsinnberetninger.¹⁵ I nyere tid har vi et par verdifulle historiske avhandlinger, bygdebøker og historisk-topografiske håndbøker.¹⁶

I de fleste av disse kildene er det lite å finne om selve bygningene og bygningsmiljøet. Slike opplysninger kan en finne i branntakstprotokoller som ble ført i Lærdal fra 1840-årene og ut i det 20. århundre.

Kartene viser med blå farge hvilke bygninger i verneområdene som pr. 01-01-2005 er oppmålt og opptegnet i regi av Arbeidsutvalget

Billedmateriale En annen type kilder er billedmateriale: kunstnere som har fanget inn motiver fra hele miljøet fra tidlig på 1800-tallet, og fotografer som senere gjorde det samme fra 1880-årene av.¹⁷ I en serie postkort kan en også følge utviklingen av Lærdalsøyri helt frem til vår tid. Fra nyere tid har vi noen private fotoserier, en fra 1920-årene og en fra 1960-årene, serier som er tatt for å kunne dokumentere bygninger og miljø nettopp med tanke på bevaring.¹⁸

Muntlige kilder I møte med huseierne og beboerne i deres hjem, under planleggingen eller ved befaringer, fikk en opplysninger og del i erfaringer fra miljøet og bygningenes bruk. Den kunnskapen man kunne tilegne seg gjennom disse kilder var svært verdifull.

Oppmåling Det grunnleggende bevaringsarbeidet var en inngående kunnskap om hver enkelt bygning. Det var en forutsetning for å kunne gå inn og utbedre og verne miljøet riktig. Det krevde en faglig oppmåling og registrering av alle bygningene i bygningsmiljøene.

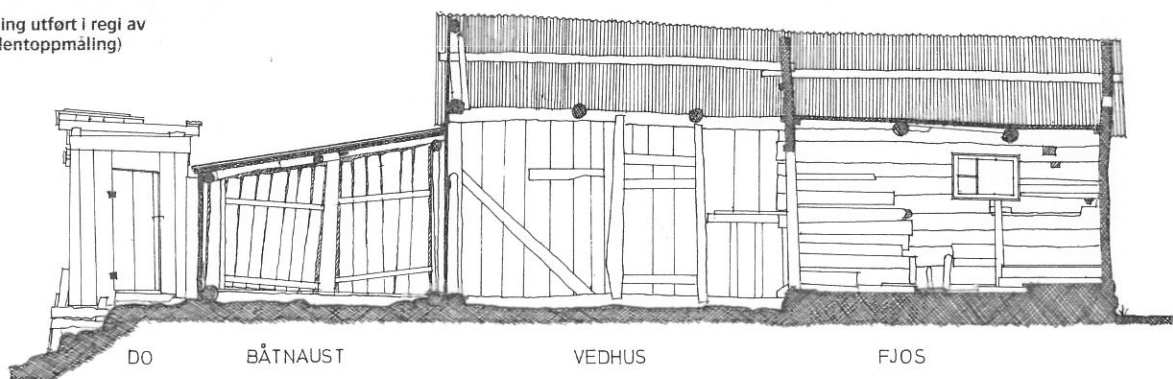
Før 1972 var det gjort få bygningsoppmålinger på gamle Øyri. En del oppmålinger var gjort i forbindelse med fredning av et par bygninger i 1920-årene, i 1960-årene hadde Kunstakademiet i København studier av bebyggelsen på nedre Øyri og i 1970 hadde ICOMOS en foreløpig registrering av bygningsmiljøene. I prosjektet «Den Nordiska Trestaden» ble Lærdalsøyri tatt med som eneste strandsted, mens prosjektet strengt tatt gjaldt byer.

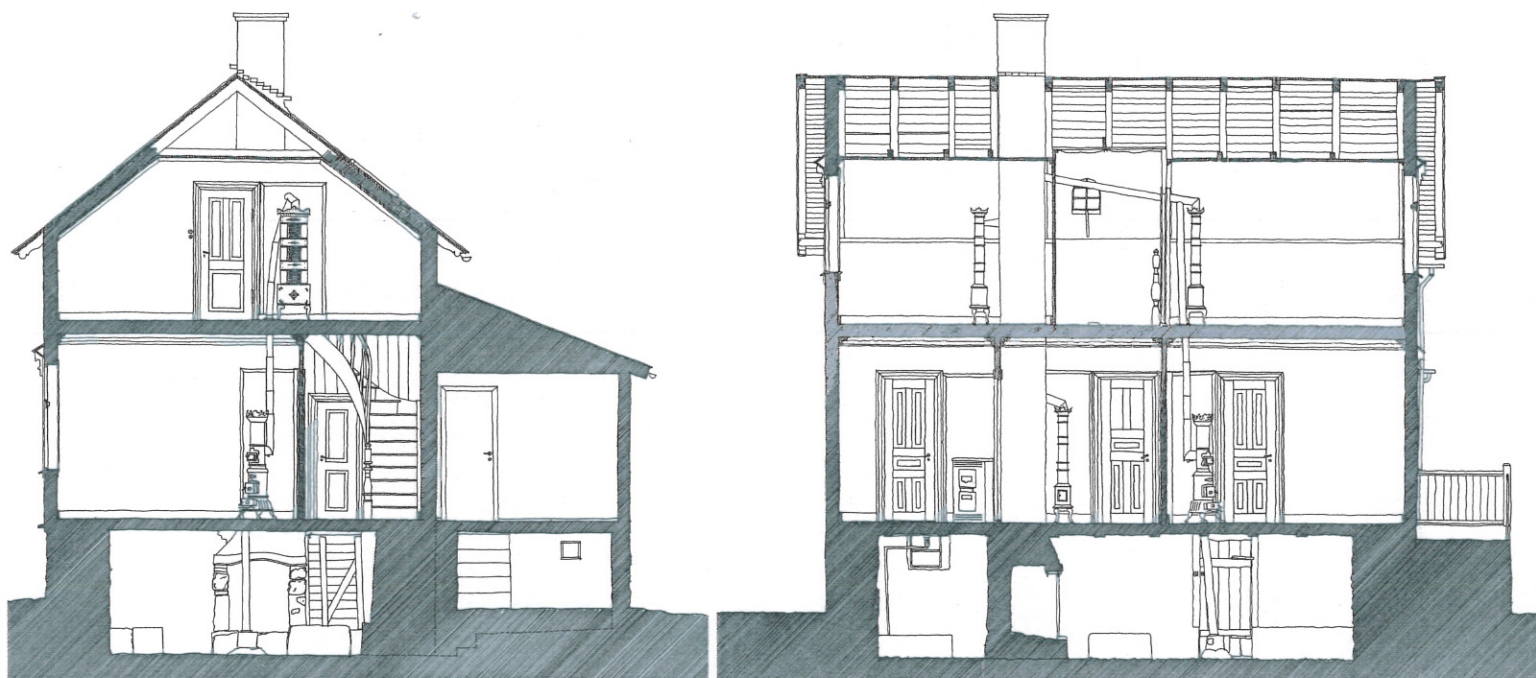
Arbeidsutvalgets målsetting var på sikt å få oppmålt alle bygningene i de to verneområdene. Rekkefølgen og takten i dette arbeidet har alltid vært bestemt av huseiernes behov og ønsker om rehabilitering eller istandsetting. Arbeidsutvalget prioriterte da hus hvor huseierne hadde slike behov og ønsker, og sørget for en fullstendig oppmåling og registrering uavhengig av størrelsen på tiltaket.

Studentoppmåling Beslutningen som Arbeidsutvalget gjorde i 1972 om å engasjere arkitektstudenter til dette viktige dokumentasjonsarbeidet, hadde en god begrunnelse. Faget bygningsvern var begynt å få innpass i flere høyskoler i Norden og studentene ønsket praksis i sommerhalvåret.¹⁹ En slik praksis ville gi studentene innsikt og forståelse for eldre byggeskikk. Ved å engasjere en liten gruppe arkitektstudenter over et par sommermåneder hvert år – med innkvartering i de gamle bygningsmiljøene – ville en skape et godt faglig miljø inspirerende for Arbeidsutvalget og huseierne. Faglig leder organiserte og ledet oppmålingsarbeidet i disse sommermånedene. Til i dag er 111 av 160 bygninger oppmålt i de to verneområdene.

Eksempel fra oppmåling utført i regi av Arbeidsutvalget (studentoppmåling)

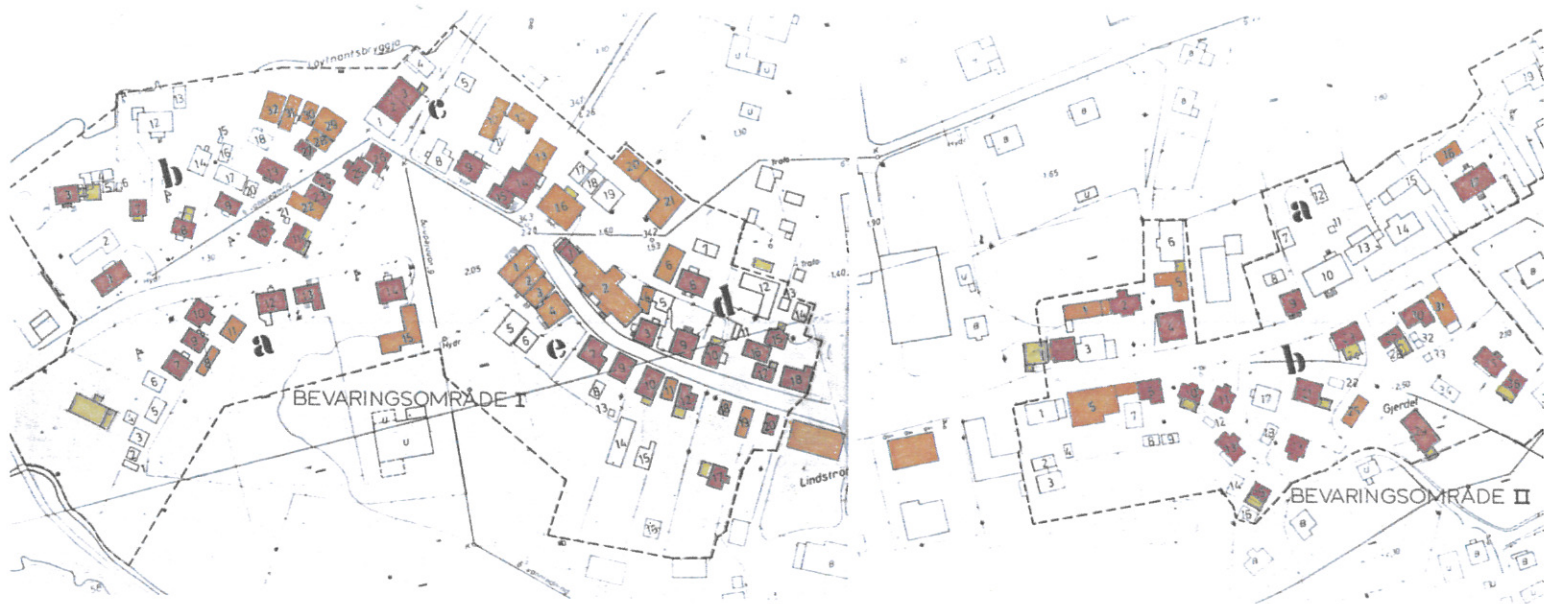
Eksempel fra oppmålinger utført i regi av Arbeidsutvalget (studentoppmåling)

Faglig ledelse

Faglig leder har vært arkitekt ved en rekke andre restaurerings- og rehabiliteringsarbeider på Vestlandet, bl.a. ved eldre boligområder.²⁰ På Lærdalsøyri har faglig leders oppgave vært: planlegging av rehabiliterings- og istandsettingsarbeider, befaringer i byggetiden, rapporter og referater, samt kontakt og korrespondanse med antikvariske myndigheter og Lærdal kommune. Arbeidet har også omfattet generell rådgiving til huseiere og ledelse av studentarbeidet (oppmåling og vedlikehold). Arbeidsutvalget holdt reguleringsmøter der aktuelle planer og arbeider ble drøftet. Medlemmer med håndverksmessig bakgrunn deltok i befaringene. Ordningen med en faglig leder ble etablert fra starten av, men det viste seg fort at en slik ledelse måtte skje uten godtgjørelse. Det samme gjaldt for Arbeidsutvalgets medlemmer. Bevilgede midler var av en slik størrelsesorden at dokumentasjon og bygningsarbeider måtte prioriteres ved fordeling av midlene.

Planlegging

Et godt dokumentasjonsmateriale var grunnlaget for planlegging av et hvert bygningsarbeide. Når dette forelå, begynte samarbeidet mellom huseiere og faglig leder. Huseiere la fram sine behov og ønsker. Faglig leder orienterte om generelle prinsipper, fremgangsmåter og om den økonomiske støtteordning som kunne forventes. Muligheter og løsninger i det aktuelle tilfellet ble drøftet. Når en løsning var valgt, ble den tegnet opp i skisseform for huseierne og lagt frem til orientering i Arbeidsutvalget i møte. Som forprosjekt ble forslaget så sendt til antikvarisk myndighet for godkjenning før det gikk som byggemelding til Lærdal kommune. På dette nivå i planleggingen ble arbeidet kalkulert og eventuell Husbanksøknad formidlet av faglig leder.²¹ Arbeidsgrunnlaget – endelige tegninger og beskrivelser – ble utarbeidet og byggmester antatt på grunnlag av anbud. Arbeidet ble fulgt opp av faglig leder ved befaringer, ofte sammen med representant fra antikvarisk myndighet.

Kartene viser på hvilke bygninger det er utført rehabiliteringsarbeid (rødt) og istandsetningsarbeid (oransje) pr. 01-01-2005 (Arbeidsutvalget)

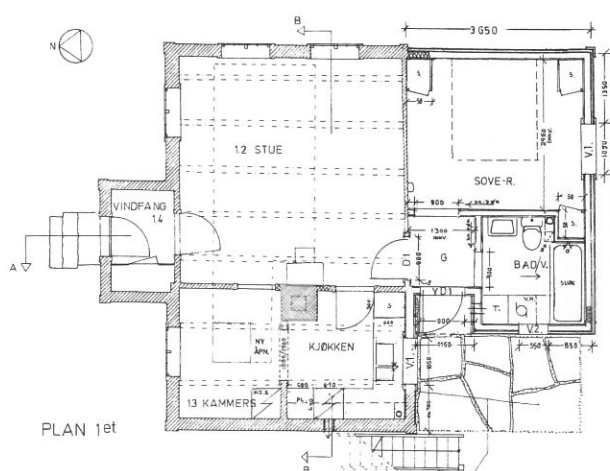
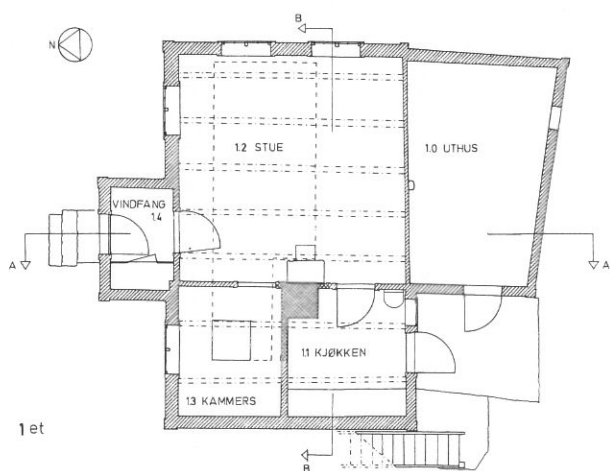
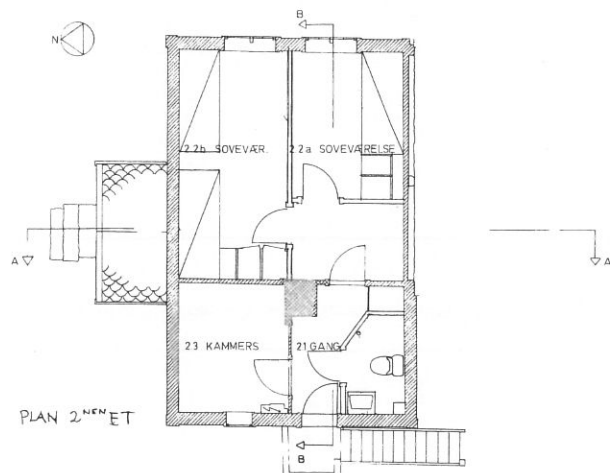
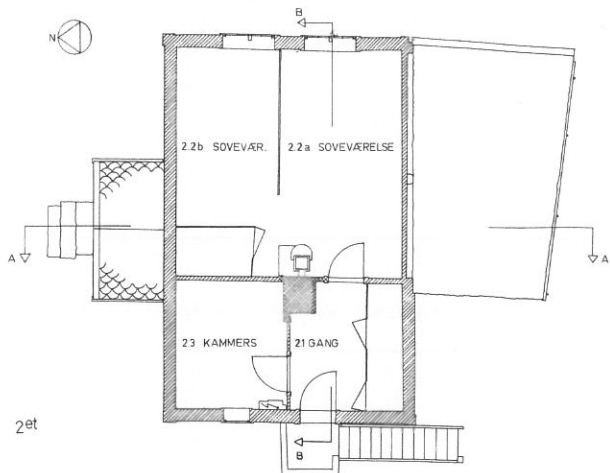
Bygningsarbeider

De bygningsarbeider som er utført i verneområdene siden 1970 kan deles inn i to typer: rehabiliteringsarbeider og istandsetningsarbeider. De første er oftest knyttet til bolighus og er i hovedsak en boligmessig standardheving, men kan også gjelde rehabilitering av gamle boder, som kramboder eller pakkboder. Ofte griper de to typer arbeid inn i hverandre. Ved rehabiliteringsarbeid inngår istandsetting som en del av arbeidene.

Rehabilitering

Det kan være store variasjoner i omfanget av denne type arbeid. Det vesentligste har vært å oppfylle huseieres nye funksjonskrav. Arbeidsutvalget har alltid vært innforstått med at oppfyllelse av disse krav er en forutsetning for at bygningene fortsatt har en fremtid som bolig. En annen forutsetning er at man i samarbeid løser oppgaver slik at endringer og nye krav tar hensyn til bolighusets karakter, en forutsetning som også er i samsvar med spesialvedtekt til reguleringsplanen (se pkt. 2.1). Ofte har man oppnådd å beholde den gamle grunnplanen (treromsplanen eller midtgangplanen) og dermed også å unngå fasadeendringer.

I ett tilfelle med treromsplan har det vært nødvendig å flytte hovedinngangsdør fra stoverom til et mindre rom i planen. I noen tilfeller hvor døren har beholdt sin opprinnelige plassering er det bygget en gang («skile») foran inngangen. Flere bolighus i 1½ etasje hadde før rehabilitering bare utvendig fritrapp opp til loftsetasjen. Disse trapper er beholdt, men det har lyktes å få plass til en ny innvendig trapp i tillegg. De primære nye funksjonskrav var imidlertid alltid forbedring av kjøkken og innredning av bad og WC. Ofte ble et ekstra soverom etablert på grunnplanet. Som regel ble vindusplassering beholdt ved rehabiliteringen. Det gjaldt også vindusformen. Vinduskonstruksjonen ble på boligbygg enten forbedret ved ekstra varevindu eller ved påkobling av en ekstra ramme. I noen tilfeller var helt, nytt koblet vindu ikke til å unngå, men dette ble utført som kopi av det gamle. Vinduglasset var alltid av tradisjonell kvalitet, aldri isolerglass da dette forutsetter en detaljering og dimensjonering som vil være et for stort avvik i et vernet miljø.

Eksempel på rehabiliteringsarbeid.
Før (t.v.) og etter

Eksempel på nytt tilbygg utført i 1975
FOTO: CLAUS LINDSTRØM

Istandsetting

Istandsettingsarbeid har vært utført på mange typer bygninger i verneområdene, og i ulikt omfang. Også her gjelder det å oppnå bedret bygningsteknisk standard, ofte med bedre bruksmuligheter, men på en slik måte at antikvariske krav blir oppfylt. Istandsetting kan også omfatte hele bygningsdeler, bl.a. takkonstruksjon, takteking eller bjelkelag med golv. Innbyggingsdeler – gamle ytterdører og vinduer – har ofte behov for istandsetting og utbedring. I det lengste prøver man å unngå utskiftinger. Eldre panel, kleddingsbord, listverk eller andre utvendige detaljer som trenger utskifting eller supplering blir kopiert på verksted.

Tilbygg

Der utvidinger har vært nødvendig, er det ofte løst med svært beskjedne tilbygg og tilpasset eksisterende bygnings- og eiendomstruktur. Der er i alt foretatt 16 tilbygginger i verneområdene der samtlige gjelder utviding av boligarealet. Det har alltid vært enighet mellom huseieren og Arbeidsutvalget at tilbygg skal ha et formspråk som gir harmoni mellom gammelt og nytt og at man bør unngå radikale, iøynefallende løsninger og materialbruk. Tilbygg er alltid forsøkt løst etter de prinsipper for utviding som har tradisjon i Lærdalsøyri. Der det har vært mulig har man lagt utviding av boligarealet til allerede eksisterende tilbygg av underordnet funksjon i dag (vedbod, skur eller lignende) og løst huseiers aktuelle behov der. Dette gir lettere tilpassning av tilbygget til eksisterende bygningsstruktur.

Områdeplaner med oversikt over utførte og planlagte arbeider i verneområdene ble ofte laget i perioden 1975–2000 (Arbeidsutvalget)

Utemiljø

Fellesområder Tiltak i felles utemiljø har samme mål som arbeidet med de enkelte bygninger: å heve standarden som bolig og næringsområde, men uten å endre områdenes karakter. Da dette som regel er tiltak i offentlige trafikkområder eller fellesområder, blir Arbeidsutvalgets oppgave å være rådgivende og utredende. Arbeidsutvalget har på eget initiativ fremmet forslag til tiltak og utforming, men også i samarbeid med kommunen.

Det foreligger ikke noen vedtatt plan eller områdeplan for felles tiltak i utemiljø i verneområdene, men i 1987 utarbeidet Arbeidsutvalget i forståelse med Lærdal kommune en *illustrasjonsplan* som skulle gi en oversikt over begge verneområdene, der forslag til tiltak i utemiljø var illustrert.

Trafikkområder Hovedgateløpet gjennom verneområdene, som fram til 1970 var riksveg, er asfaltert, mens Ørnegata, Bryggja og geilene er gruset. Ingen gater, geiler eller plasser har noen gang hatt gatebelegg (brostein, heller eller treplank) slik en kan finne i urbane strøk. Det er morenegrusen slik den ligger opp i dagen som har preget områdene mellom husene.

Arbeidsutvalget har derfor ment at nåværende dekke bør beholdes, men med justeringer og delvis fjerning av asfalt i geiler og på plasser. Den gamle asfalterte «holdeplassen» ved torget ble fjernet i 1982 og erstattet av gressplen og beplantning med busker og trær. Den andre del av torget, den asfalterte plassen vest for gamle Lindstrømbui, har de senere årene vært brukt som grønnsaktorg under marknaden. Det har vært utarbeidet forslag til permanent bruk av arealet i tråd med målsettingen om større trivsel i fellesmiljøet.

Parkering I den nevnte illustrasjonsplan var det forsøkt innpasset noen mindre felles parkeringsplasser kombinert med grøntanlegg. De fleste huseiere må finne sin biloppstilling på slike plasser. For noen få huseiere er det mulig å få parkering/garasje på egen tomt. Generelt har Arbeidsutvalget gitt uttrykk for at bare begrenset bilbruk i verneområdene er forenlig med et godt miljø, og at fri oppstilling av biler i gater og geiler må unngås.

Fra Ornegata i 1960-årene
FOTO. CLAUDS LINDSTRØM

Gårdsrom og plasser Bryggja og Kvammegården er i dag begge naturlige møtesteder om er tatt i bruk til nye fellesaktiviteter som følge av tilrettelegging og istandsetting av bygningsmiljøet. På Bryggja er det i 1998 tatt et privat initiativ til etablering av kunstatelier, utstillings- og undervisningslokaler for kunstformidling.

I Kvammegården har Lærdal kommune i 1990 etablert møtested med uteservering og utescene, der blant annet den årlige *marknaden* blir åpnet.

Arbeidsutvalget har i 1997 utarbeidet et forslag til standard benker til fellesområder og gatemiljø i verneområdene. Utvalget har også laget forslag til standard på stakittgjerder til overgang mellom private hager og fellesområder/offentlige trafikkområder.

Spesielle prosjekt

Utvendige farger I mai 1975 foretok Riksantikvaren og Arbeidsutvalget en utvendig fargeregistrering av bygningene i verneområdene. Hensikten var å avdekke tidligere fargeholdninger og få et grunnlag for utarbeiding av fargesettingsplan, en plan huseierne lenge hadde etterspurt. Resultatet av registreringen er samlet i en *innberetning*.²² I innberetningen inngår registreringen for hver bygning, og i den rekkefølge fargelagene er påført bygningen.

Den eldste fargesettingen i verneområdene holdt seg innenfor 3 hovedfarger: grå, oker og engelsk rødt. Av de undersøkte bygningene var 75% malt i gråskalaen, fra rent kvitt til mørkt grått. De øvrige 25% var malt i mørk eller lys oker, eller i engelsk rødt. Der listverket og omramninger etc. ikke fulgte hovedfargen på bygningen var de malt i en av de andre hovedfargene.

Utvendig fargesetting av bebyggelsen følger en samlet plan utarbeidet av Riksantikvaren og Arbeidsutvalget
FOTO: LEIF HAUGE

Etter anbefaling fra Riksantikvaren har Arbeidsutvalget gått inn for linoljemaling og satt opp retningslinjer for all forbehandling. Videre har Riksantikvaren sterkt anbefalt at ny fargesetting følger den eldste som er funnet under registreringen. Denne har Arbeidsutvalget spesifisert som forslag i innberetningen.

Ved å følge de anbefalinger som er gitt av Riksantikvaren har huseierne i verneområdene mottatt gratis maling til vedlikehold siden 1975.

Insektskader I årene 1963–64 ble det foretatt en større undersøkelse av husbukkens utbredelse i Sogn og Fjordane fylke. Særlig var situasjonen ille i Indre Sogn hvor også en stor utbredelse ble påvist på Lærdalsøyri. 10 år senere kunne en konstatere at situasjonen hadde forverret seg på Lærdalsøyri.

Husbukken er et treborende insekt som lenge må ha forekommet på Sør- og Vestlandet. Den angriper trematerialer av bartrær, både nye og gamle materialer. Egglegging foregår i august, og husbukken oppholder seg og utvikler seg inne i materialene over en 4–6 års periode før den flyr ut. En utryddelse av husbukken må skje i en kombinasjon av bekjempelse og forebygging.

Arbeidsutvalget satte av årlige midler til kjemisk behandling av angrepne hus over en 10 års periode fra 1972. Behandlingsmåten er senere forlatt. Arbeidet var dessuten svært ressurskrevende og opphørte etter at 36 bygninger var blitt behandlet.

Som forebyggende tiltak ble huseierne anbefalt å bruke trykkimpregnert trevirke i nye konstruksjoner og å lufte godt i sommerhalvåret, særlig loftsetasje.

Gatebelysning i verneområdet er planlagt av Arbeidsutvalget og godkjent av Riksantikvaren
FOTO: CLAUDS LINDSTRØM

Belysning Spørsmålet om gatelyst i verneområdene har engasjert Arbeidsutvalget. Det foreligger i dag en grundig utredning om armaturvalg godkjent av Riksantikvaren og Kulturavdelingen i Sogn og Fjordane Fylkeskommune.²³ Arbeidsutvalget har også utarbeidet en plan for plassering av armaturene. Planen gjelder bare for Verneområde I. Armaturvalget, Røros-lampen, ble ikke godkjent av Lærdal Kommune for Verneområde II.²⁴

I utredningen for gatebelysning fra 1984 er det vist eksempler på armaturer som var vanlig som utelys på bygninger både i Lærdal og på Lærdalsøyri. Arbeidsutvalget har oppfordret huseiere til å ta vare på slike eksempler som ville supplere og ha god tilpasning til den planlagte gatebelysning.

Skilting Skiltets oppgave er å gi opplysning og veiledning. Det fins eksempler på at skilt kan være en pryd for næringsdrivende og live opp i en gate. Men erfaringene i vår tid er at en kontrollert utvikling av skilting er nødvendig. Bestemmelsene i Plan- og bygningsloven er et uttrykk for det. I mange tettbygde strøk har man styrket behandlingen av skilting ut fra et helhetssyn på bygninger og miljø. I bevaringsområder hvor bolig og næring er tett blandet sammen er det særlig viktig. Fra Danmark har vi eksempler på at skilting i hele gatepartier i bevaringsområder blir vurdert og planlagt under ett for å oppnå kvalitet og tilpasning i skiltingen.

I 1986 kom Arbeidsutvalget med sin første publikasjon om skilting i verneområdene på Lærdalsøyri.²⁵ Denne innstillingen tar for seg *prinsippene* for utformingen av skilt og gir begrunnelse for disse. Man redegjør for skiltingens generelle utvikling, om den lokale tradisjon, og om de ulike typer skilt. I konklusjonen understreker Arbeidsutvalget behovet for skilting, at den følger lokal tradisjon, at dimensjon og utforming tilpasses bygningsmiljøet og at både midlertidig og permanent skilting skal ha individuell godkjenning.

I 1993 kom Arbeidsutvalget med sin andre innstilling om skilting.²⁶ Denne publikasjonen omhandler *prosedyrer* for godkjenning og utførelse. Dessuten viser den eksempler

Uthengsskilt i Verneområde I
FOTO: LEIF HAUGE

på utførte skilt, utformet etter de prinsipper som er trukket opp i den første publikasjon. Hovedkonklusjonen til Arbeidsutvalget er at prosedyrer for godkjenning av alle skilt følger samme praksis som for vanlige bygningsarbeider i verneområdene: forslag som huseier/bruker og Arbeidsutvalg er enige om, får en antikvarisk godkjenning før det sendes til Lærdal Kommune for godkjenning.

Begge de nevnte innstillinger fra Arbeidsutvalget ble sendt til Kommunen for behandling i kommunale etater og lagt frem i det kommunalt oppnevnte «Øyragata-utvalet» av 1988.

Utbedringsarbeid på tømret sjøhus
FOTO: CLAUS LINDSTRØM

Tømrete sjøhus I 1997 ble det utført utbedringsarbeider på 5 tømrete, upanelte sjøhus ved Bryggja i Verneområde I. Alle er viktige bygninger i det gamle miljøet. 4 av dem ligger side om side på Bryggja, den femte ligger der den gamle «roaslei» lå. De 5 bygningene representerer hver for seg sjøhustyper som er enestående på gamle Øyri. Utbedringsarbeidet omfattet utskifting av bunnstokker, avstivingsledd, opplengere og en del defekt tømmer i vegger. Arbeidet ble utført av spesialhåndverkere og var et samlet koordinert prosjekt. Arbeidsutvalget planla og ledet arbeidet, som i sin helhet ble bekostet av en privat stiftelse. (Se side 30.)

Kvammes hotell Den private eier av Kvammes hotell tok allerede i 1970-årene kontakt med Arbeidsutvalget for å få råd og hjelp til istandsetting og ny bruk av bygningen. Arbeidsutvalget engasjerte seg i dette arbeidet som tok sikte på minst mulig endringer av bygningens indre struktur og detaljering. Riksantikvaren hadde i 1979 uttalt om Kvammes hotell at det var et «særlig berikende element i gaterekken» og «en umislig bygning i verneområdet».²⁷

I 1988 vedtok Lærdal kommune at gamle Lærdalsøyri skulle være et av kommunens satsingsområder. I 1989 oppnevnte kommunen en arbeidsgruppe sammensatt av representanter fra de folkevalgte, fra kommunale etater og fra huseiernes arbeidsutvalg. Gruppen fungerte under navnet «Øyregata-utvalet» frem til 1992/93.²⁸ Mandatet var å utrede målsetting, ideer og forslag til «Øyregata si rolle i tettstadsutviklinga på Lærdalsøyri». I forhold til vernearbeidets omfang, og de utfordringer man her sto overfor, hadde det kommunale initiativ en begrenset oppgave.

Initiativet førte til at kommunen i 1989 vedtok å kjøpe Kvammes hotell med tilbygg og uthusbygninger. Et samarbeid ble innledet med Arbeidsutvalget.

Etter overtakelsen av Kvammes hotell fulgte et initiativ for å ta i bruk bygningene. I hotellet ble Potters kafé etablert med uteservering i Kvammegården. Et lokalhistorisk kontor og utleiekontorer ble plassert i 2. etg. I tilbygget mot nord ble det etablert et utstillingslokaler. I Kvammegården ble det anlagt en utescene og deler av uthusene ble utleid til salgslokale. Initiativ fra «Øyragata-utvalet» om innredning av produksjons- og verkstedslokaler for tre unge bedrifter i uthusene var tidligere strandet. På denne tid ble Øyrastova AS, Turistkontoret og Linstrømbui tatt i bruk, og Lærdal Torg AS søkte om plass for torghandel i området.

Brannsikring Arbeidsutvalget har tatt initiativ til å få utredet brannsikring av bygningene i verneområdene. Senest i februar 2003 oversendte utvalget et hefte til Lærdal kommune der det hadde samlet opplysninger om tilsvarende utredninger og tiltak i andre norske trehusbebyggelser.²⁹ Heftet omhandler bl.a. beredskap og forebyggende tiltak og hvordan et samarbeid mellom huseierne og kommunen kan etableres og fungere. I heftet drøftes brannalarmanlegg med deteksjon, slokkeanlegg evt. med sprinkling, samt andre kompletterende tiltak. Arbeidsutvalget hadde i mars 2003 et møte med ordfører, rådmann og teknisk sjef (brannsjef) der brannsikringsspørsmålet ble drøftet på grunnlag av heftet.

Formidling

Informasjon Arbeidsutvalget la tidlig vekt på informasjon om bevaringsarbeidet. I samarbeidet med hver enkelt huseier ble det lagt vekt på direkte informasjon og personlig kontakt. Den generelle informasjon om arbeidet ble gitt i trykte *informasjonsskriv* som ble utgitt i årene 1972, 1973 og 1975.³⁰ Disse ble distribuert til huseiere, kommunale etater og til herredsstyremedlemmene. I det siste av disse skrifterne var hovedinnholdet en artikkel om Lærdalsøyris historie skrevet av lokalhistorikeren Oskar Nesse, som selv var øyring. Etter 1975 har Arbeidsutvalget ikke hatt økonomi til å kunne gi ut flere generelle informasjonsskrift, men latt informasjon følge hver enkelt sak.

Utstilling I 1991 planla Arbeidsutvalget et *informasjons- og dokumentasjonssenter* på VaskarAnna-loftet sentralt i verneområdene. Senteret var også planlagt som et arbeidsrom for de årlige studentoppmålingene. Etter særskilte bevilgninger fra Norsk Kulturråd, og Kulturetaten i Lærdal Kommune, kunne loftet istandsettes og en permanent utstilling av 20 års bevaringsarbeid åpnes i 1992. En trykt guide på norsk og engelsk er utlagt på utstillingen.

Publisering I 1985 ble faglig leder bedt om å skrive en artikkel om Lærdalsøyris bebyggelse i «Årbok for Sogn». I 1991 ba tidsskriftet «Byggekunst» om en artikkel om «Strandstedet Lærdalsøyri». I 1989 ble en tilsvarende artikkel skrevet for «Kulturhistorisk vegbok» for Sogn og Fjordane.

Miljøverndepartementet og Kommunal- og Regionaldepartementet ga i 1999 ut publikasjonen «Gode steder», en eksempelsamling om tettstedsutvikling, miljø og trivsel i en del norske kommuner. Publiseringen av Lærdalsøyri hadde tittelen «Bygningsvern med kontinuitet».

I 1987, i forbindelse med 25-års jubileum for restaureringen av Bryggen i Bergen, ble faglig leder invitert til å holde et foredrag om bevaringsarbeidet på Lærdalsøyri på et seminar om trehusbebyggelse. I 1990 arrangerte Sogn og Fjordane fylke en kulturvernkonferanse i Lærdal hvor faglig leder holdt et tilsvarende foredrag.³¹

Priser I 1981 ble to av de rehabiliterte bolighusene på Lærdalsøyri premiert i en konkurranse utskrevet av de tre vestlandsfylkene.³² Bolighusene ble brukt i en eksempelsamling i arbeidet for bedring av bygningskikken på Vestlandet. I 1985 mottok Arbeidsutvalget den nasjonale prisen «Maihaugen-prisen» som utdeles for «ivaretagelse av verneverdige miljøer». I 1990 ble Arbeidsutvalget tildelt Sogn og Fjordane fylkes «bygningmiljøpris» og i 1997 ble faglig leder tildelt Lærdal Kommunes kulturpris.

I 2003 ble medlem av Arbeidsutvalget Arvid Aarehun, og faglig leder Claus Lindstrøm, tildelt Fortidsminneforeningens hedersnål.

Fremtidig vern og vedlikehold

Vern

Målsettingen er å sikre fremtidig vern av bygninger og utemiljø.

Planer og vedtekter Alle gjeldende planer og vedtekter må til enhver tid være i tråd med intensjonen om vern. Spesialvedtekt skal fortsatt sikre en faglig antikvarisk saksbehandling og godkjenning av endringer i bygninger og miljø.³³

I gjeldende planer skal verneområdene være vist med de opprinnelige avgrensninger og eventuelle senere utvidelser.

Reguleringsplanen med vedtekter må evalueres og revideres der det er nødvendig, for å styrke verneområdene. En må vurdere utviding av verneområdene med arealer som supplerer historien om tettstedets utvikling og kan bidra til en større meningsfull helhet.

Forvaltningsplanen skal være retningsgivende og et redskap ved vernesaker.

Forvaltningsplanen bør følges opp med en *handlingsplan* for bestemte punkter som gjelder vern av bygninger og utemiljø.

Jordbruksarealer med uthus, syd for Verneområde I, må vurderes trukket inn i verneområdet. Videre må det vurderes en utviding av Verneområde II østover, på nordsiden av Øyramarki, som inkluderer Ungdomshuset. En tilsvarende vurdering må gjøres for området mellom de to verneområdene, som vil inkludere de gamle bygningene Samvirkeketet, Telegrafan og deler av Lindstrøm hotell.

Brannsikring Det bør nedsettes en egen kommunal arbeidsgruppe for gjennomføring av brannsikringstiltak i verneområdene. Arbeidsgruppen må gjøre seg kjent med planer og utførelse av brannsikringstiltak i andre norske trebyer slik de er presentert og henvist til i heftet utarbeidet av Arbeidsutvalget.³⁴ Gruppen må være sammensatt av representanter fra kommunen som har det forebyggende ansvar og huseierne som har ansvaret for bygningene. Arbeidet må resultere i en handlingsplan. Samtlige huseiere må få tilsendt informasjonsmateriell om de løsninger som blir valgt.

Dokumentasjon Dokumentasjon er en kontinuerlig oppgave og vil stadig øke kunnskapen om gamle Lærdalsøyri.

Dokumentasjon av den enkelte bygning skal foreligge før aktuelle arbeider på bygningen påbegynnes.

Bygningsdokumentasjon skal følge faglig metode og må utføres av arkitekter/arkitektstudenter med utdanning i faget.³⁵ Utførte rehabiliteringsarbeider eller istandsettesarbeider skal også dokumenteres. Av de 160 bygninger i verneområdene er i dag 111 oppmålt og opptegnet.³⁶ Framtidig dokumentasjonsarbeid må følge den praksis som har vært gjeldende til i dag. Arkitektstudenter har hatt en sentral plass i dette arbeidet.

Arkiv All dokumentasjon arkiveres.

Et arkiv må være lokalt plassert.

Arkivet skal inneholde materiale fra utført og fremtidig bevaringsarbeid: tegninger og foto av enkeltbygg, byggesaksbehandling, korrespondanse, referater fra befaringer og møter, enkeltutredninger, tidligere informasjonsskriv og oversikt over bevilgninger og regnskap.

Rutiner skal sikre en ajourført dokumentasjon for hver enkelt bygning.

Originaler av oppmålingstegninger arkiveres hos Riksantikvaren.

Bygningsarbeider

Målsettingen er å fortsette et rehabiliterings-, istandsettings- og vedlikeholdsarbeid i samsvar med områdenes vernestatus.

Rehabilitering Rehabiliteringsarbeider tar sikte på å bevare en bygning ved å gi den brukmessig standardheving og større funksjonsdyktighet. Det kan innebære utviding med tilbygg.

For rehabiliteringsarbeider bør følgende punkter gjelde:

- Bygningen skal før rehabilitering dokumenteres ved oppmåling og opptegning etter faglig antikvarisk metode.
- Rehabiliteringsarbeidene skal i samarbeid med huseier planlegges av arkitekt med antikvarisk erfaring.
- Tegningsmateriale inkludert detaljer og beskrivelse utarbeides av arkitekt for hele arbeidet.

- Rehabiliteringsarbeidene skal byggemeldes.
- Tegninger som byggemeldes skal på forhånd være tilrådet av gjeldende antikvarisk myndighet. De skal vise huset *før* og *etter* rehabiliteringen.
- Arbeidet skal følges opp av arkitekt, også på byggeplass.
- Huseiere må få del i gjeldende tilskuddsordning når bygningsarbeidet er ferdig, kostnadene er dokumentert og regnskapet oppgjort.
- Dersom tilbygg er en del av rehabiliteringsarbeidene, må det løses etter utvidingsprinsipper som har tradisjon på Lærdalsøyri.

Istandsetting *Istandsettingsarbeider gjelder eksisterende bygningsdeler som trenger restaurering og heving av teknisk standard. Det kan også innebære utskiftinger.*

For istandsettingsarbeider bør følgende punkter gjelde:

- Bygningen skal før istandsetting dokumenteres ved oppmåling og opptegning etter faglig antikvarisk metode.
- Istandsettingsarbeider skal i samarbeid med huseier planlegges av arkitekt med antikvarisk erfaring.
- Rapport om arbeidet skal dokumentere dette og vedlegges eksisterende tegninger der det skal illustreres hva arbeidet har omfattet.
- Huseier bør kunne søke vederlag for merkostnader når spesielle vilkår er satt til istandsettingsarbeidets utførelse (tilsvarende Kulturminneloven §15a).
- Huseier bør ha krav på gratis faglig råd og veiledning ved istandsettingsarbeid.

Vedlikehold *Vedlikehold i verneområdene må ta sikte på å opprettholde en god bygningsmessig standard, enten den er opprinnelig eller er oppnådd ved rehabiliterings- og istandsettingsarbeid.*

For vedlikeholdsarbeider bør følgende punkter gjelde:

- Ansvaret for vedlikehold ligger på den enkelte huseier (Plan og bygningsloven §89).
- Huseier bør ha krav på gratis faglig råd og veiledning ved vedlikeholdsarbeid.
- Huseier bør kunne søke vederlag for merkostnader når spesielle vilkår er satt til vedlikeholdsarbeidets utførelse (tilsvarende kulturminneloven §15a).
- Ved jevnt og kontinuerlig vedlikehold unngås senere kostbare istandsettingsarbeider og reparasjoner.
- Godt individuelt vedlikehold ivaretar miljøets felles kvaliteter.
- Faglig ledelse og huseiernes representant må ha årlig vedlikeholdsbehandling.

For vedlikeholdsarbeid i verneområdene gjelder det spesielle retningslinjer og rutiner for takteking, renner og nedløp, skorsten og pipe, dører og vinduer, fargesetting og malingsarbeid, listverkbruk, omramminger og dekorative detaljer. Retningslinjene vil bli samlet i et eget hefte.³⁷

Utemiljø

Målsettingen er at alle arbeider skal ta utgangspunkt i områdenes karakter og særpreg, underbygge og styrke disse og øke felles trivselskvaliteter. Arbeider i utemiljø omfatter alle tiltak, private og offentlige, i utearealer som hager, parker, gårdsrom, gater, geiler og plasser.

For arbeider i utemiljø bør følgende punkter gjelde:

- Det må lages en områdeplan for utemiljøet, utarbeidet av arkitekt og tilrådet av antikvarisk myndighet og godkjent av Lærdal kommune.
- Planen må ta sikte på å oppnå en kvalitet og standard i utemiljøet som opprettholdes ved skjøtsel og vedlikehold.
- Sammenhengen mellom utemiljø og bygningers tradisjonelle bruk skal være retnings-

- givende for framtidig utforming, bruk og materialvalg i utemiljøet.
- Planen skal foreslå trivselsfremmende tiltak, bl.a. tilrettelegging for felles møtesteder og lek.
 - Områder som krever spesielle tiltak er blant annet parken på den gamle holdeplassen og området som er brukt til grønnsaktorg. Disse bør særlig vektlegges i planen og få en helhetlig bearbeiding.
 - Felles parkering opparbeides på anviste plasser i planen og skal ved sin utforming og behandling ta spesielt hensyn til miljøet. Planen skal også vise hvor det på private eiendommer kan være biloppstilling.
 - Vegetasjon må inngå som en viktig del av områdeplanen.
 - For utemiljø gjelder det idag i verneområdet *spesielle retningslinjer* for utforming og bruk av skilting, belysning, møblering, gjerder og stakitter, markdekke og gatebelegg og parkering. Disse skal vedlegges og må være en del av områdeplanen.

Skilting Det gjelder idag felles retningslinjer for all offentlig og privat skilting i områdene, men hver aktuell skilting godkjennes individuelt. Skilt skal ha materialbruk og utforming med grunnlag i lokale tradisjoner. Se eget hefte.

Belysning Felles gatebelysning må etableres i samsvar med utarbeidet og antikvarisk godkjent plan. Privat belysning på fasader bør etterstrebe et armaturvalg som ligger nærmest mulig lokale tradisjoner. (Se eget hefte.)

Møblering Møblering av gatemiljø og plasser må skje med spesiallagde møbler tilpasset områdene og godkjent antikvarisk og estetisk. Andre installasjoner som søppelkasser må også vurderes, både i plassering og utforming.

Mange bolighus har tradisjonelt hatt en spesiell nærhet til gaten, der opparbeiding med enkle bed, beplantning og møblering med sitteplasser og benker har tilført gaten miljøkvaliteter. Huseier bør oppmuntres til å tilbakeføre eller opprettholde disse miljøkvalitetene.

Gjerder og stakitter Tradisjonelle stakitter og plankegjerder som fremdeles er i bruk i verneområdene må vedlikeholdes og være normgivende for nye gjerder. Det er av Arbeidsutvalget utarbeidet en standard for utforming av prefabrikerte stakittgjerder.

Markdekke og gatebelegg Detaljering, materialbruk og utforming av markdekke og gatebelegg fastlegges i områdeplanen og skal harmonere med miljøets karakter. Der fast dekke (asfalt) opprettholdes skal dette justeres for å oppnå god avslutning og avstand til bygningene, dette bl.a. for å opprettholde en sone som tradisjonelt har hatt en privat bruk.

Parkering/biloppstilling Parkering i offentlige trafikkområder som gater og geiler bør ikke skje unntatt som kort stopp for varelevering. Der biloppstilling kan skje på egen eiendom, skal det være i samsvar med godkjent felles plan for områdene.

Gal parkering kan både redusere trivselsverdien i områdene og være til hinder for gående og syklende.

Vegetasjon Det bør lages en oversikt over ulike typer vegetasjon som det har vært klimatiske forutsetninger og tradisjoner for på strandstedet. Forslag til ny plassering og bevaring av vegetasjon bør inngå i områdeplanen.

Huseiere har alle ansvar for felles utemiljø i verneområdene. Dette kan styrkes ved godt vedlikehold av eiendommene og god offentlig tilrettelegging.

Bruk

Målsettingen er at verneområdene skal være en levende del av Lærdalsøyri sentrum. Områdenes tradisjonelle bruk til bolig og næringsvirksomhet skal opprettholdes og styrkes. Bruk må ikke redusere bygningenes og miljøets antikvariske og historiske verdier.

For bruk bør følgende punkter gjelde:

Generelt Bruk av bygninger og utemiljø skal være i samsvar med reguleringsplanen og områdeplanen.

Bruken skal tilpasse seg bygningene og bygningsmiljøet slik at områdenes autentisitet bevares:

- enhver bygning i verneområdet tilhører en bygningstype med en egen karakter og indre struktur.
- enhver bygning forholder seg også til en gitt situasjon og et ytre miljø med sin spesielle karakter.

Denne egenart ved bygningene, og sammenhengen mellom indre og ytre struktur må opprettholdes.

Når bygningsmessige arbeider, endringer eller utbedringer, og/eller nårny bruk er aktuell i en bygning, må bygningen dokumenteres ved oppmåling og opptegning på antikvarisk grunnlag. Arbeidene skal ha faglig planlegging og meldes til kommunen.

Boligen *Boligen er den viktigste funksjon i verneområdene og må være det også i fremtiden. Boliger og boligmiljø må styrkes.*

Det ligger 64 bolighus og 5 kombinerte bolighus/næringsbygg i verneområdene. Av disse 69 boligene (44 i Verneområde I og 25 i Verneområde II) er i dag 44 i bruk som helårsbolig (26 i Verneområde I og 18 i Verneområde II). 17 boliger brukes i dag som sesongboliger (12 i Verneområde I og 5 i Verneområde II).

Arbeid for bedring av boligens bruksverdi må være en kontinuerlig prosess. Rehabilitering og istandsetting vil kunne bedre bruksverdien. Med faglig og økonomisk støtte til huseierne, vil dette sikre bosetning på gamle Lærdalsøyri i fremtiden.

Et godt utemiljø er også en viktig forutsetning for å opprettholde bosetningen.

Den eksisterende variasjon i typer og størrelser av boligene kan gi et variert bomiljø for familier, eldre og enslige.

Det må fortsatt tilrettelegges for helårsbruk av bolighus. Bruksendring av bolighus må unngås.

Næringsbygg *Tradisjonen for blanding av bolig og næringsvirksomhet er sterk i verneområdene. Den må opprettholdes også i fremtiden, i de bygninger som er bygget for slik bruk.*

Det ligger 11 større eller mindre *butikklokaler* ut til gaten i verneområdene. I dag er 7 av dem i bruk. 9 av disse lokalene har eller har hatt beboelse i 2. etasje, en tradisjon som må oppmuntres.

Næring eller erverv må bare etableres i bygninger som er bygget for en slik funksjon. Det gjelder i første rekke kramboder, pakkboder, de store bygninger i kommunalt eie i Verneområde I og et par kombinerte nærings- og boligbygg i Verneområde II.

Kvammes tidligere hotell fra 1880-årene med uthusbygninger er nå i kommunens eie. Dette er et sentralt bygningsmiljø i Verneområde I med stor historisk og antikvarisk verdi. Faglig planlegging for ny bruk er viktig og kan være retningsgivende for tilsvarende arbeider ved andre nærings- og ervervsbygninger. Tiltak ved bygningene og miljøet må være tilrådet av antikvarisk myndighet. Tiltak i bygningen må ses i sammenheng med det omliggende miljø.

Gamle Lærdal sparebank, nyklassisistisk bygning fra 1920-årene, er også i kommunens eie og må som Kvammes hotell få hensynsfull tilrettelegging for ny bruk. Bygningens bevarte interiør og eksteriør er en helhet som ikke må ikke endres på. Bygningens beliggenhet til en offentlig plass tilsier at denne bør ha en viktig offentlig bruk.

Uthus og boder I verneområdene ligger det i dag 44 uthus eller boder knyttet til boligene, og på samme eiendom. De er bruksmessig en del av boligmiljøet og må fortsatt være det.

På Bryggja eller ved gammel sjølinje, ligger det 12 sjøhus. 4 av disse er naust i én etasje. Av de øvrige 8 har særlig pakkboder en indre struktur som egner seg for lagerbruk.

Sjøhusene varierer i størrelse og har ulike muligheter for ny bruk. De er viktige elementer i historien om strandstredet og er sårbar for endringer.

Formidling

Målsettingen er å sikre at verdiene i verneområdet blir forklart og formidlet slik at det blir et riktig grunnlag for vern, bevaring og bruk, og at kunnskaper om nettstedet også når ut til et større publikum.

Formidling kan deles i en intern formidling og en ekstern formidling:

Intern formidling Utveksling av informasjon er grunnlaget for samarbeidet mellom huseiere/brukere og faglig ledelse/planleggere.

Formidling av erfaringer og ny kunnskap fra bevaringsarbeidet i verneområdene til kommunale etater og folkevalgte vil gi grunnlag for riktige kommunale vedtak i verne-saker.

Et *lokalt arkiv* for verneområdene opprettes, hvor faglig ledelse/planleggere, huseiere/brukere og kommunale etater kan hente ut informasjon.

Forvaltningsplan og de spesialhefter som blir vedlagt denne, skal være tilgjengelig for huseiere som del av den interne formidling.

Kunnskaper om det gamle samfunnet, om historien, arkitekturen og folks levemåte må formidles gjennom undervisning til nye generasjoner.

God kommunikasjon mellom huseiere/brukere er grunnlag for et godt miljø, og kan fremmes gjennom huseiernes organisasjon.

Ekstern formidling Faglig ledelse vil ha oppgaven som bindeledd til det nasjonale faglige miljø, og formidle nye erfaringer fra nasjonalt antikvarisk arbeid til det lokale bevaringsarbeid på Lærdalsøyri.

Det allerede etablerte *dokumentasjonssenter* må utvikles, og ha en tilknytning til det lokale arkiv. Senteret må være åpent for besøkende i sommerhalvåret.

Formidling for turister kan skje fra et *besøks-senter*, knyttet til turistkontoret, der publikasjoner og annet informasjonsmateriale er tilgjengelig.

Kvalitetsmessig formidling må utbygges i samarbeid med Sogn folkemuseum, nabo-kommuner og Norsk Stavkirkemuseum. Arkitektstudenter knyttet til bevaringsarbeidet bør også få en rolle i denne delen av formidlingsarbeidet.

Skilting med nødvendig informasjon og veiledning til besøkende må evalueres. Inne i verneområdene må skilting være nøktern og samstemt.

Informasjon på *internett* må være oversiktlig og ha et faglig innhold. Det bør opprettes en egen webside.

Noter

- 1 Arbeidsutvalgets medlemmer var fra 1970: Astrid Slettehaug Eri, Kristian Kristoffersen, Erling Vindedal, Sigurd Aarethun, fra 1979 også Arvid Aarethun. En kortere tid var også Eli Lågøen og Anne Margrethe Forthun medlemmer.
- 2 Bl.a. er brukt mal for kulturminner/naturminner oppført på «World Heritage List», ICOMOS. For stedsanalysen ligger til grunn bl.a. Miljødepartementets anvisninger og Riksantikvarens «Nettsted for tettsted, analyseretninger og metoder 08.09.2004».
- 3 Se Foreningen til Norske Fortidsminnesmerkers bevaring. Årbok 1956: «Beretning om det antikvariske arbeid i 1955». Riksantikvarens skriv ble sendt etter en henvendelse fra arkitekt Johan Lindstrøm.
- 4 Kroki stemplet Kanalvesenet 1862, millitært kart over, «Lærdahlsøren Alminding», 1784 mfl.
- 5 Brev fra Distriktsantikvaren for Vestlandet, 16.05.1979. Overforingen er i henhold til ny lov om Kulturminner.
- 6 Referat fra møte med konst. Riksantikvar 12.5.1972 i Bergen, og referater fra møter hos Riksantikvaren i Oslo 21.3.1973 og 3.12.1973.
- 7 Referat fra møte 26.4.1975 i Lærdal.
- 8 Brev fra Riksantikvaren 2.5.1975 til Lærdal formannskap.
- 9 De tre bygningene ble tegnet av arkitekt Johan Lindstrøm (1893-1958)
- 10 Vedtak i Lærdal bygningsråd 25.4.1972 om igjennfylling av kanal og basseng inn til Bryggja. Søknad fra G. Sørensen 19.10.1972 til Lærdals bygningsråd om riving av nabohus og reguleringsendring. Brev fra Jens Skjær 27.10.1972 til Lærdal formannskap om riving av nabohus. Brev fra Arne Vindedal til Lærdals bygningsråd 23.6.1973 og 5.11.1974. Brev fra 12 huseiere 22.6.1973 til Lærdals bygningsråd om unntak for deres hus i verneområdene.
- 11 Referat fra Fortidsforeningens befarung i Lærdal 18.5.1972 og møter med formannskap og bygningsråd der Fylkeskonservator, Distriktsantikvar og reguleringsarkitekter var til stede.
- 12 Astrid Slettehaug Eri, Kristian Kristoffersen, Erling Vindedal, Sigurd Aarethun.
- 13 Se bilag til brev til Norsk Kulturråd, «Bygningsmiljøer på Lærdalsøyri. Miljøbevaring og rehabilitering». Utarbeidet 17.8.1972 av arkitektene Jon og Claus Lindstrøm.
- 14 «Stiftelsen Thomas Feamley, Heddy og Nils Astrup»
- 15 Bl.a. Erik Pontoppidans reise i 1749 og Ivar Åsens i 1842-1843.
- 16 Historien: Åge Engesæter fra 1978 og Halvard Jansen fra 1979. Bygdebøker: Jon Labergs fra 1938 og Kåre Hovland og Alfred Espe fra 1987. Historisk-topografiske håndbøker: Jens Kraft fra 1830 og Amund Helland fra 1901.
- 17 L.M. Losting 1836, I.C. Dahl: Lærdalsøren 1844, Stikk fra 1860-årene, P.A. Blix: Gadearkitektur på Lærdalsøren, 1872. Fotografer K. Knutsen 1880-årene og Axel Lindahl 1890-årene.
- 18 Fotos fra 1920-årene er tatt av arkitekt Johan Lindstrøm, fra 1960-årene av arkitektene Jon og Claus Lindstrøm, og i 1975 av Jasper Meyers.
- 19 Arkitektstudenter og arkitekter som har arbeidet i Verneområdene har vesentlig vært rekruttert fra arkitekthøgskolene i Århus og Trondheim. Noen av studentene har vært flere år i Lærdal. Disse har vært engasjert i oppmålingsarbeid:

Stud. ark. Trude Often	Norge
Stud. ark. Randi Berlid	Norge
Stud. ark. Bente Nygård	Norge
Stud. ark. Nina Kielland	Norge
Stud. ark. Målfrid Nyndes	Norge
Stud. ark. Amund Vik	Norge
Stud. ark. Randi Ekorndrud	Norge
Stud. ark. Gro Taugbøl	Norge
Stud. ark. Kåre O. Holm	Norge
Stud. ark. Inger Reiersen	Norge
Stud. ark. Hans Baalerud	Norge
Stud. ark. Are R. Øyasæter	Norge
Stud. ark. Bjørn O. Braaten	Norge
Stud. ark. Jan Inge Bruland	Norge
Stud. ark. Anne R. Iversen	Norge
Stud. ark. Siri Bakken	Norge
Stud. ark. Marianne Roth	Norge
Stud. ark. Simen Gylseth	Norge
Stud. ark. Helene Dietrichson	Norge
Ark. Oddvar Rørtveit	Norge
Ark. Claus Lindstrøm	Norge
Stud. ark. Bjørn Bergesen	Norge
Stud. ark. Tor Andersen	Norge
Stud. ark. Inga P. Lindstrøm	Norge
Stud. ark. Conny Gaupseth	Norge
Stud. ark. Jack Burleigh	Danmark
Stud. ark. Regin Th. Schwaen	Danmark
Stud. ark. Bente Møller Sørensen	Danmark
Stud. ark. Peter Mandal Hansen	Danmark
Stud. ark. Holger Dalgård	Danmark
Stud. ark. Lene Camilla Andersen	Danmark
Stud. ark. Pia Vogelius	Danmark
Ark. Carl Wilhelm Tyren	Sverige
Ark. Peter H. Willis	England
Stud. Jasper Meyers	Canada
Stud. David Mungall	Canada
Stud. ark. Jørgen Tryk Hansen	Danmark
Stud. ark. Andre D.V. Andersen	Danmark
Stud. ark. Rikke Søndergård	Danmark
Stud. ark. Christian Lind	Danmark
Stud. ark. Sune I. Theil	Danmark
Stud. ark. Ny Siri Weisser Øhlenschläger	Danmark
Stud. ark. Annichen Fische	Norge
Stud. ark. Toril Moltubakk	Norge
- 20 Bl.a. eldre våningshus i Hordaland og Sogn og Fjordane, og trehusmiljøene på Bryggen og på Nordnes i Bergen, og bl.a. vært styremedlem og fagutvalgsmedlem i Fortidsforeningen og Stiftelsen Bryggen i Bergen.
- 21 For de bolighus som er rehabilitert og oppført med husbanklån er tegninger, sakspapirer og bygningsregnskap arkivert av Arbeidsutvalget i egne mapper (15 bolighus).
- 22 «Innberetning om utvendig fargeregistrering våren 1975. Revidert/supplert 1996/1997» fra Arbeidsutvalget. Registreringer ble foretatt av konservator Quale og medlemmer i Arbeidsutvalget.
- 23 Arbeidsutvalget har hatt befarung til Røros og hentet hjem et eksemplar som er prøvemontert i Øyragata.
- 24 Begrunnelsen for ikke å bruke Røroslampen i Verneområde II var at trafikken til Øyraplassen (sentrum) fra vest trengte bedre vegbelysning enn det Røroslampen kan gi.
- 25 Praktis til nå er at næringsdrivende kontakter Arbeidsutvalget direkte eller gjennom kommunen, når det er behov for skilting. Deretter følges opp retningslinjer i de to innstillingene.
- 26 Denne innstilling tar for seg prosedyre og utførelse.
- 27 I brev til daværende huseier. Bygningen var året før blitt oppusset og malt i de opprinnelige farger av arkitektstudenter i regi av Arbeidsutvalget.
- 28 Se «Satsingsområdet Gamle-Øyri, tilråding fra Arbeidsgruppa» 03.01.1990, og «Sluttrapport fra Øyragatautvalget».
- 29 Heftet «Brannsikring i vernet bygningsmiljøer på Lærdalsøyri» datert 19.02.2003. Eksempler det vises til er Skudeshavn, Røros, Risør og Tvedestrand.
- 30 Informasjonsskriv ble kalt: «Om bevaring og rehabilitering av gamle bygningsmiljøer på Lærdalsøyri». Skriv 1 og 2 (årene 1972, 1973) ble gitt ut med støtte fra Norsk Kulturråd og Fortidsforeningens Bergensavdeling. Nr. 3 ble gitt ut med støtte fra Lærdal kommune i 1975.
- 31 Foredraget er gjengitt i «Informasjon fra Fylkeskultursjefen», mars 1991.
- 32 De premierte hus var bolighus for Jon Lågøen (I b3) og bolighus for Kristian Kristoffersen (I e12).
- 33 Spesialvedtekter er omtalt under punkt 2.1.
- 34 Se punkt 3.10.7 og note 29.
- 35 Retningslinjer fra dokumentasjon er samlet i eget hefte fra Arbeidsutvalget.
- 36 Oppmålingstegninger og originale oppteigninger er samlet i eget kartotek/arkiv.
- 37 Retningslinjer for vedlikeholdsarbeid vil bli prioritert og bli distribuert til huseiere og Lærdal kommune, teknisk forvaltning.

Litteratur

- Engesæter, Aage: «Lærdalsøyri», Sogndal 1978
- Jansen, Halvard: «Framvoksteren av tettstaden Lærdalsøyri», UIB 1979
- Lindstrøm, Claus: «Gamle Lærdalsøyri. Om bebyggelsesform og bygningstyper», Historielaget for Sogn. Årbok for Sogn 31, 1985
- Lindstrøm, Claus: «Strandstedet Lærdalsøyri», Byggekunst nr. 5, 1990
- Lindstrøm, Claus: «Mellom øst og vest. Eldre bygninger i Lærdal». Alvheim & Eide, Bergen 2002
- Lindstrøm, Johan: «Lærdalsøyri. Et centrum for gammel bygningskikk paa Vestlandet», Kristiania 1921
- Nesse, Oskar: «Frå Lærdalsøyri si historie». Informasjonsskriv 3 fra Arbeidsutvalget blant huseierne, 1975
- Tyssen, Asbjørn (prosj.leiar): Lærdal. Sogndal. Kulturhistorisk Vegbok for Sogn og Fjordane. Sunnfjord Museum 1989